

ตำนานการเกณฑ์ทหาร

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พล. ต. รัศมี รัชนิวัต

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ร.อ. เปรม รัชนิวัต

ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๙



ตำนานการเกณฑ์ทหาร

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ



พล. ต. รัศมี รัชนิวัต

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ร.อ. เปรม รัชนิวัต

ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๙

คำนำ

ด้วย พล ต. รัศมี รัชนีวัต ได้มาแจ้งความจำนงต่อหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง ตำนานการเกณฑ์ทหาร พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.อ. เปรม รัชนีวัต ผู้เป็นบิดา กำหนดงานในวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๙ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร กรมศิลปากรมีความยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ดังประสงค์

หนังสือเรื่องนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเรียบเรียงขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เพื่อตีพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองโล่ห์หลวงสำหรับยิงปืนยาวชนะ ซึ่งกรมทหารบกราบที่ ๔ อันมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นผู้บังคับการพิเศษกรมทหารนี้อยู่ในขณะนั้น ได้เสด็จไปทรงกระทำการฉลอง ณ จังหวัดราชบุรี มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือไปประทานเป็นของแจกสำหรับงานนั้น และได้ทรงขอร้องให้หอสมุดวชิรญาณเป็นผู้เลือก สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งดำรงตำแหน่งสภานายกอยู่ ทรงหาเรื่องที่เหมาะแก่พระประสงค์ไม่ได้ จึงทรงคิดเรียบเรียงขึ้นถวายแทน และได้จัดพิมพ์รวมกับตำนานกรมทหารบกราบที่ ๔ จัดเป็นหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญเป็นปิตุปัฏฐานธรรม และได้ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้แจกเป็นสาธารณะประโยชน์ ขอกุศลผลบุญทั้งปวงนั้นจงดลบันดาลให้ท่านผู้วายชนม์ ประสบสุขตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ จงทุกประการเทอญ.

(หลวงวิเชียรแพทยาคม)

รักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร

๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๙



ร.อ. เปรม รัชนิวัต

ชาตะ ๘ มกราคม ๒๔๑๔

มตะ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๙๘

คำไว้อาลัย

คุณพ่อ (ร.อ. เปรม รัชนิวัต) เกิดเมื่อ วันเสาร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือนยี่ ปีมะแม จ.ศ. ๑๒๓๓ ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๕ ที่บ้านตำบลสะพานขาว อำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร ระหว่างเยาว์วัย ได้รับการศึกษาพอสมควรแก่สมัยของท่าน ครั้นเจริญเติบโตขึ้นอายุได้ ๑๖ ปี เข้ารับราชการเป็นพลทหารในกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ และเนื่องจากปฏิบัติงานด้วยวิริยะอุตสาหะอันแรงกล้า จึงได้พระราชทานเลื่อนยศและตำแหน่งขึ้นตามลำดับชั้น จนได้เป็นร้อยเอก และยกกระบัตรกรมช่างแสงทหารบก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๙ อายุเข้าเรือน ๔๕ ปี ท่านมีสุขภาพไม่สมบูรณ์ จึงได้ลาออกจากราชการเพื่อพักผ่อน เมื่อหายป่วยแล้วก็มิได้ขอเข้ารับราชการอีก ทั้ง ๆ ที่ผู้บังคับบัญชาชั้นสูงชอบพอรักใคร่ และอยากให้เข้ารับราชการต่อไปอีกตามเดิม ชีวิตในราชการของท่านจึงจบลงแต่เพียงนี้

ในด้านการครองเรือน คุณพ่อเป็นผู้ใหญ่ที่มีอัธยาศรัยอ่อนโยน และมีน้ำใจเต็มเปี่ยมไปด้วยเมตตากรุณา อุปถัมภ์บำรุงลูก ๆ มาด้วยความเอ็นดูเป็นนิจ ตลอดชีวิตของท่านไม่เคยเฆี่ยนตีลูกคนใดเลย ใครทำผิดท่านก็ตักเตือนแนะนำพร่ำสอนด้วยความแช่มชื่น ลูกทุกคนจึงเคารพรักและปฏิบัติตามโอวาทคำสั่งสอนของท่านไม่ดื้อดึง ท่านเลี้ยงดูและให้การศึกษาแก่ลูกเป็นอย่างดีที่สุด เท่าที่ท่านสามารถจะพึงกระทำได้ จนปรากฏ

ว่าลูก ๆ ได้มีหลักฐานเป็นที่น่าพอใจทุกคน

ในบั้นปลายแห่งชีวิตของคุณพ่อ ลูก ๆ ได้รับปฏิการะสนองพระคุณท่านด้วยน้ำใจที่มั่นอยู่กตัญญูกตเวที มิให้ท่านอนาทรร้อนใจและลำบากกาย แม้กระนั้นก็ยังไม่วายที่จะรู้สึกว่า ไม่อาจตอบแทนสนองพระคุณท่านให้เท่าเทียมกับที่ท่านอุปการะเลี้ยงดูมาตั้งแต่น้อยคุ้มใหญ่ จนสามารถประกอบอาชีพหล่อเลี้ยงตนเองได้ เมื่อท่านมีวัยก้าวเข้าสู่ปูนชราอายุล่วงมาได้ถึง ๘๔ ปี ก็มีอาการป่วยกระเสาะกระแสะเป็นครั้งคราว แต่ลูก ๆ ก็ได้พยายามเยียวยารักษาจนหายเป็นปกติ ครั้นถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ รู้สึกว่ากำลังกายของคุณพ่อได้กะปลกกะเปลี้ยลงไปมาก ท่านปรารภว่าเห็นจะต้องลาจากไปในเดือนสองเดือนนี้ จึงได้เรียกพวกลูก ๆ มาพบและสั่งสอนให้มีความรักใคร่ปรองดองกันแล้วกล่าวคำอำลา ให้ศีลให้พร สิ่งใดที่ท่านใคร่จะให้ลูกหลานคนใด ท่านก็แจกให้ ทำให้บังเกิดความเศร้าสลดแก่ลูกหลานเป็นอย่างยิ่ง ต่างพยายามที่จะปลอบใจท่านว่ายังไม่เป็นอะไร ในเมื่อใช้ยาบำรุงอยู่เสมอ แต่ท่านก็ปฏิเสธโดยอ่อนโยนว่าท่านทราบถึงสังขารของท่านดี และก็แก่มากแล้ว ต้องแตกดับล่วงไปตามธรรมดาโลก ทั้งท่านก็หมดห่วง เพราะลูก ๆ ต่างก็มีหลักแหล่งดีแล้วทุกคน จากนั้นลูก ๆ ที่แยกบ้านไปแล้ว ก็พยายามมาเยี่ยมเยือนท่านถี่ยิ่งขึ้น กำลังวังชาของท่านก็อ่อนลง ๆ แต่ยังหวังกันอยู่ว่า ท่านคงจะไม่จากไปรวดเร็วดังที่ท่านกล่าว เพราะดูก็เป็นปรกติอยู่มิได้เจ็บไข้ประการใด พอถึงวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๘ เวลา ๑๖.๓๐ น. ท่านกำลังนอนอยู่และมีอาการคล้ายเป็นลม ลูก ๆ ได้พยายามเรียกนายแพทย์มารักษา

ท่านก็ห้ามว่าวันนี้ถึงเวลาที่ท่านจะลาไปแล้ว ขอให้อยู่กันด้วยความสุข แล้วคุณพ่อก็จากไปด้วยอาการสงบ เหลือความสามารถที่นายแพทย์จะเยียวยาแก้ไขได้ ก่อให้เกิดความเศร้าโศกสลดใจแก่ลูก ๆ เหลือประมาณ

ขออำนาจกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ที่บรรดาลูก ๆ ได้ตั้งใจบำเพ็ญน้อมอุทิศให้ แต่เบื้องต้นจนวาระสมัยสุดท้ายนี้ จงดลบันดาลเป็นวิบากสมบัติอิฐวิบุลมนุญผล สำเร็จแด่คุณพ่อผู้มีพระคุณและเป็นที่เคารพรัก ซึ่งวายชนม์ล่วงลับไปสู่ปรโลกแล้วนั้น ให้ประสพสันติสุขเกษมสำราญในสัมปรายภพ สมดั่งเจตนาปรารภของลูก ๆ ทุกประการเทอญ ฯ.

ลูก ๆ

ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย

การเกณฑ์คนเป็นทหารเห็นจะมีเป็นประเพณีมาแต่ดึกดำบรรพ์ เพราะธรรมดามนุษย์ไม่เลือกว่าชาติใดภาษาใด ถ้ารวมกันมีอาณาเขตอยู่เป็นอิสระแล้วก็จำต้องมีกำลังสำหรับต่อสู้ศัตรู หาไม่ก็ไม่พ้นที่จะถูกมนุษย์จำพวกอื่นแย่งชิงอาณาเขต หรือกดขี่บีบคั้นเอาไว้ในอำนาจมิให้เป็นอิสระ ด้วยเหตุนั้นการเกณฑ์ทหารเป็นพนักงานสำหรับต่อสู้ศัตรู จึงเป็นการจำเป็นของมนุษย์ซึ่งอยากมีอิสระทุกชาติด้วยกัน ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ และยังจะต้องมีต่อไปภายหน้าไม่แลเห็นว่าจะมีที่สุด ถึงว่านานาประเทศได้คิดตั้งสันนิบาตชาติเพื่อป้องกันมิให้เกิดสงครามก็ดี หรือคิดปรึกษาหาทางเลิกรบพุ่งด้วยการจำกัดเครื่องรบก็ดี ก็จะได้แต่เพียงลดจำนวนทหารมิให้มากมายเหมือนแต่ก่อน แต่ที่จะเลิกทหารทีเดียวนั้นหาได้ไม่

ก็และการเกณฑ์ทหารนั้น ไม่ว่าวิธีของชาติใด หรือเป็นวิธีเกณฑ์ในสมัยใด ถ้าว่าโดยเค้ามูลก็เป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น คือเลือกสรรเอาคนหนุ่มฉกรรจ์อันเป็นเวลามีกำลังมากมาเป็นทหารประการ ๑ จัดการควบคุมให้เรียกออกรบพุ่งพรักพร้อมกันได้โดยเร็วประการ ๑ ฝึกหัดฉัตรให้เข้มแข็งในการรบประการ ๑ แต่กระบวนที่จัดการเหล่านี้ต่างประเทศจัดต่างกัน ตามความสามารถแลเหตุการณ์ในพงศาวดารประเทศ

นั้น ๆ ที่มนุษย์ชาวดงบางชาติกำหนดให้บรรดาชายทั้งปวงเป็นแต่พนักงานสำหรับรบพุ่ง ให้ผู้หญิงเป็นพนักงานประกอบกิจการหาเลี้ยงผู้ชายดังนี้ ก็เป็นวิธีเกณฑ์ทหารอย่าง ๑ ฝ่ายประเทศที่เจริญอารยภาพก็ใช้วิธีเกณฑ์เป็นอย่างอื่นตามสมควรแก่ความเจริญของบ้านเมือง ดังเช่นจำกัดเวลาให้ชายฉกรรจ์ต้องเป็นทหารแต่เพียงระยะอันหนึ่งแล้วปลดปล่อยให้พ้นหน้าที่ บางชาติอาจจะหาคนรับจ้างเป็นทหารได้พอต้องการ ก็เกณฑ์เก็บเงินจากพลเมืองมาจ้างชายฉกรรจ์แต่ที่มีใจสมัครเอามาเป็นทหาร แต่ในหนังสือนี้มิได้มีประสงค์จะกล่าวถึงลักษณะเกณฑ์ทหารประเทศอื่น จะอธิบายเฉพาะวิธีเกณฑ์ทหารไทยในสยามประเทศของเรานี้ แต่จำต้องบอกไว้เสียก่อน ว่าหนังสือเก่าซึ่งจะได้อธิบายถึงวิธีการเกณฑ์ทหารไทยแต่โบราณไว้โดยชัดเจนนั้นหามีไม่ แต่เค้าเงื่อนมีปรากฏอยู่ในที่ต่าง ๆ คือในหนังสือพงศาวดารบ้าง ในกฎหมายและทำเนียบบ้าง ข้าพเจ้าตรวจเก็บเอามาประกอบกับความสันนิษฐานแต่งหนังสือเรื่องนี้ขึ้นโดยอัต–โนมัติ เพราะฉะนั้นความที่อธิบายต่อไปอาจจะผิดพลั้งมีมากก็น้อย ขอให้ท่านทั้งหลายที่อ่านหนังสือนี้จงใส่ใจไว้ด้วย

ว่าด้วยต้นเหตุการเกณฑ์ทหารไทยแต่โบราณ

ลักษณะการเกณฑ์ทหารไทยแต่โบราณ สังเกตตามเค้าเงื่อนที่มีปรากฏอยู่ หลักของวิธีเกณฑ์บังคับบรรดาไทยที่เป็นชายฉกรรจ์ให้เป็นทหารทุกคนมาแต่ดั้งเดิม การเปลี่ยนแปลงในวิธีเกณฑ์ทหารซึ่งปรากฏ

มาในพงศาวดาร เป็นแต่แก้ไขส่วนพลความเป็นครั้งเป็นคราว หันหาความสะดวกในเวลาที่บ้านเมืองมีเหตุการณ์ต่างกัน ส่วนหลักของวิธีเกณฑ์ยังคงอยู่ทุกเมื่อ ส่วนลักษณะวิธีการควบคุมทหารไทยนั้น ดูเหมือนชั้นเดิมจะเอาสกุลวงศ์เป็นหลัก เป็นต้นว่าถ้าหัวหน้าสกุลสังกัดเป็นทหารหมู่ไหน ลูกหลานของผู้นั้นที่มีต่อมาก็สังกัดอยู่ในหมู่นั้นตามกัน วิธีควบคุมโดยกำหนดเอาท้องที่ ๆ ตัวคนอยู่เป็นหลักของการควบคุม เป็นวิธีเกิดขึ้นต่อชั้นหลัง เหตุใดไทยเราจึงใช้วิธีเกณฑ์และควบคุมทหารแต่โบราณเช่นกล่าวมา ดูเหมือนพอจะพิจารณาเห็นได้โดยเรื่องพงศาวดารของไทย เพราะฉนั้นจะนำเรื่องพงศาวดารมาอธิบายพอให้เห็นเค้าความประกอบกับวิธีการทหารเป็นชั้น ๆ ไป

๑) ว่าด้วยพงศาวดารตอนไทยมาจากเมืองเดิม

แดนดินที่เป็นสยามประเทศนี้ เดิมทีเดียวได้เป็นที่อยู่ของชน ๓ ชาติ ซึ่งพูดภาษาคล้ายคลึงกัน คือพวกขอม (ซึ่งเรียกกันบัดนี้ว่าเขมร) อยู่ข้างใต้ตอนแผ่นดินต่ำในลุ่มแม่น้ำโขง ที่เป็นแดนกรุงกัมพูชาเดี๋ยวนี้ ชาติ ๑ พวกลาว (คือชนชาติที่เรียกกันในปัจจุบันนี้ว่าละว้า) อยู่ตอนกลาง คือในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ ตลอดไปทางตะวันออกจนในลุ่มแม่น้ำโขงตอนแผ่นดินสูง (คือมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรร้อยเอ็ด อุบล บัดนี้) ชาติ ๑ พวกมอญอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือตอนลุ่มแม่น้ำสาละวิน ตลอดไปจนถึงลุ่มแม่น้ำเอราวดีข้างตอนใต้ ที่เป็น

แดนประเทศพม่าบัดนี้ชาติ ๑ แดนดินที่กล่าวมานี้ ชาวอินเดียแต่โบราณ เรียกกันว่า "สุวรรณภูมิ" เพราะเหตุเป็นที่มีบ่อทอง อยู่มาเมื่อ ราว พ.ศ. ๓๐๐ มีชาวอินเดียครั้งถือพระพุทธศาสนาพากันมาตั้งภูมิลำเนา ในสุวรรณภูมินี้ พวก ๑ มาขึ้นที่แดนมอญแล้วหาที่ตั้งภูมิลำเนาเป็น ลำดับมาจนในแดนลาว (ถึงท้องที่ซึ่งเป็นมณฑลราชบุรีและมณฑลนคร ไชยศรีบัดนี้) อีกพวกหนึ่งแล่นเรืออ้อมแหลมมลายูไปตั้งภูมิลำเนาใน ประเทศจาม ซึ่งเป็นเมืองญวนเดี๋ยวนี้ ในสมัยนั้นประเทศอินเดียได้ถึง ความเจริญรุ่งเรืองมาแล้วช้านาน พวกชาวอินเดียที่มาตั้งภูมิลำเนาใน ประเทศนี้ รอบรู้วิชาการต่าง ๆ ยิ่งกว่าพวกขอมและลาวมอญซึ่งเป็นชาว เมืองเดิม ก็สามารถแสดงคุณวิเศษให้พวกชาวเมืองนิยมนับถือจนยก ย่องยอมให้เป็นครูบาอาจารย์ พระพุทธศาสนาจึงได้มาประดิษฐานใน ประเทศนี้ ยังมีเจดีย์สถาน คือพระปฐมเจดีย์เป็นต้น อันเป็นของเกิดขึ้น ในชั้นนั้นปรากฏอยู่หลายแห่ง ต่อมาอีกประมาณ ๔๐๐ ปี มีชาวอินเดีย มาตั้งภูมิลำเนาทางปากน้ำโขงในแดนขอมอีกพวก ๑ พวกที่มาทีหลังนี้ ถือศาสนาพราหมณ์มาได้เป็นภัสดาของนางพระยาเมืองขอม เป็นเหตุให้ ราชวงศ์ขอมกลายเป็นเชื้อชาติชาวอินเดีย แต่นั้นก็บังคับให้พวกขอมรับ ประพฤติลัทธิศาสนาและประเพณีตามคติพราหมณ์ปนกับพระพุทธศาสนา ซึ่งพวกชาวอินเดียที่มาก่อนได้มาสอนให้นับถือกันแพร่หลายแล้วนั้น การ ถือพระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์จึงปะปนกันแต่นั้นมา เมื่อพวกชาว อินเดียอันฉลาดรอบรู้วิชาการต่างๆ ดีกว่าพวกชาวเมืองเดิมดังกล่าวมาแล้ว

ได้ปกครองเมืองขอม ก็สามารถจะแผ่อำนาจเหนือชนชาติอื่นขยายอาณาเขตขอมต่อออกไปโดยลำดับ จนได้ดินแดนของพวกลาวทั้งที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและในลุ่มแม่น้ำโขงเป็นอาณาเขตขอม พวกลาวต้องตกอยู่ในอำนาจขอมหลายร้อยปี ตลอดสมัยนี้พวกขอมพากันเข้ามาตั้งบ้านเมืองอยู่ในแดนลาว ยังมีเทวสถานหรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่าปรางค์บ้างกู่บ้าง ซึ่งพวกขอมสร้างไว้ด้วยศิลา ตามท้องที่ ๆ ได้ตั้งเมืองปรากฏอยู่จนบัดนี้หลายแห่ง ที่เป็นเมืองใหญ่เทวสถานก็สร้างเป็นขนาดใหญ่ เมืองน้อยก็สร้างเป็นขนาดย่อม ข้อนี้เป็นเค้าเงื่อนให้รู้ลักษณะการที่พวกขอมปกครองแดนลาวในสมัยนั้นได้อย่าง ๑ คือที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ ตั้งเมืองลพบุรีเป็นเมืองหลวงปกครองเขตแดนข้างตอนใต้เป็นมณฑล ๑ เรียกกันว่าแดนละโว้ เหนือขึ้นไปตั้งเมืองสุโขทัยปกครองเขตแดนข้างตอนเหนืออีกมณฑล ๑ เรียกกันว่าแดนสยาม ทางแดนลาวในลุ่มแม่น้ำโขงมีจำนวนเมืองที่พวกขอมขึ้นมาตั้งมากกว่าในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ สังเกตตามขนาดเทวสถานที่ยังปรากฏอยู่ดูเหมือนจะจัดการปกครองเป็น ๒ มณฑล คือมณฑลทางตะวันตกตั้งเมืองพิมายเป็นเมืองหลวงมณฑล ๑ มณฑลทางตะวันออกตั้งเมืองสกลนครเป็นเมืองหลวงมณฑล ๑ อาณาเขตที่พวกขอมมาตั้งปกครองเองนั้น ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีเทวสถานขอมปรากฏเพียงเมืองชะเลียง (คือเมืองสวรรคโลก) เป็นเหนือที่สุด ในลุ่มแม่น้ำโขงนั้นได้ยินว่ามีเทวสถานขอมปรากฏอยู่เพียงเมืองเวียงจันทน์เป็นที่สุดข้างฝ่ายเหนือ แต่เขตแดนของ

พวกขอมในสมัยเมื่อมีอำนาจมากยังต่อขึ้นไปทางฝ่ายเหนือ ตลอดมณฑลภาคพายัพและแดนเมืองหลวงพระบางบัดนี้ จนข้ามไปถึงฝั่งแม่น้ำโขงฟากโน้น เหตุใดจึงมิได้มีเทวสถานของขอมปรากฏอยู่ ข้อนี้สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นแต่เมืองที่พวกลาวยอมเสียส่วยต่อขอม พวกขอมหาได้ไปตั้งปกครองเองไม่ ความสันนิษฐานข้อนี้ก็สมด้วยเรื่องพงศาวดารที่ปรากฏมา ว่าพระยาขอมเมืองละโว้ (ลพบุรี) ให้นางจามเทวีราชธิดาขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย (เมืองลำพูน) เห็นได้ว่าเป็นวิธีการที่พวกขอมขยายอำนาจเอาเมืองส่วยมาเป็นเมืองปกครองเองต่อออกไป แต่เรื่องนางจามเทวีเป็นการชั้นหลัง นางจามเทวีขึ้นไปเมื่ออำนาจขอมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจวนจะเสื่อมอยู่แล้ว พวกขอมขยายการปกครองขึ้นไปได้ถึงเมืองหริภุญไชยไม่ช้านานเท่าใด พระเจ้าอนุรุธมหาราช หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระเจ้าอโนรธามังช่อ ซึ่งครองเมืองพุกามในประเทศพม่าก็ปราบปรามเมืองมอญไว้ได้ในอำนาจ แล้วยกกองทัพมาตีเมืองลาวปราบปรามทั้งพวกขอมและลาวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ได้ในอำนาจพม่าประมาณร้อยปี พออำนาจพม่าอ่อนลงก็ถึงสมัยซึ่งชนชาติไทยลงมาเป็นใหญ่ในประเทศนี้

ชนชาติไทยนั้นแต่เดิมตั้งบ้านเมืองอยู่ในประเทศที่เป็นแดนจีนข้างฝ่ายใต้บัดนี้ คือมณฑลที่เรียกกันว่าฮุนหนำ กุยจิ๋ว กวางไส กวางตุ้ง ๔ มณฑลนี้ล้วนเป็นบ้านเมืองเดิมของไทย ปกครองกันอยู่เป็นอิสระหลายพวกหลายเหล่า (แม้ทุกวันนี้ก็ยังมีไทยที่พูดภาษาเดียวกับเราอยู่ใน ๔

มณฑลนั้นเป็นอันมาก) ครั้นจีนมีอำนาจขึ้นก็ค่อยรุกแดนไทยมาโดยอันดับ ความที่กล่าวในเรื่องสามก๊กว่าขงเบ้งทำสงครามปราบปรามพวกฮวนนั้น ที่แท้ก็คือการที่จีนรุกแดนไทยนั่นเอง เมื่อไทยถูกจีนรุกรานเดือดร้อน พวกที่ไม่อยากอยู่ในอำนาจจีนจึงพากันอพยพมาหาบ้านเมืองอยู่ใหม่ตั้งแต่เมื่อราว พ.ศ. ๘๐๐ มาหาที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางทิศตะวันตกได้หลายแห่ง เมื่อความนั้นปรากฏก็มีพวกไทยทั้งเมืองเดิมติดตามกันเรื่อยมา พวก ๑ ไปรวบรวมกันตั้งบ้านเมืองเป็นภูมิลำเนาอยู่ในที่ลุ่มแม่น้ำสาละวิน พวกนี้ต่อมาได้นามว่า "ไทยใหญ่" หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเงี้ยวในบัดนี้ อีกพวก ๑ อพยพแยกลงมาทางทิศใต้ มาตั้งบ้านเรือนเป็นภูมิลำเนาอยู่ตอนต่อลุ่มแม่น้ำโขง พวกนี้ได้นามว่า "ไทยน้อย" คือไทยพวกเรานี้แล ไทย ๒ พวกที่กล่าวมานี้ ต่างมีเจ้านายเป็นชาติไทยด้วยกันเองปกครองแยกกันเป็นหลายอาณาจักร เมืองที่พวกไทยใหญ่ไปตั้งทางลุ่มแม่น้ำสาละวินได้นามสืบมาว่า "สิบเก้าเจ้าฟ้า" ส่วนเมืองที่พวกไทยน้อยมาตั้งทางทิศใต้ได้นามว่า "สิบสองเจ้าไทย" (เรียกกันเป็นสามัญตามสำเนียงชาวเมืองว่าสิบสองจุไทย อยู่เหนือเมืองหลวงพระบางเดี๋ยวนี้) ตอนต่อไปทางตะวันตกได้นามว่า "สิบสองปันนา" (คือเมืองเชียงรุ้งเป็นต้น) อาณาจักรไทยทั้งปวงนี้เป็นอิสระแก่กันบ้าง เป็นสัมพันธมิตรบ้านพี่เมืองน้องเกี่ยวเนื่องกันบ้าง เป็นไปตามเวลาที่ผู้เป็นใหญ่ในอาณาเขตนั้น ๆ มีอภินิหารมากและน้อย หาได้ปกครองรวบรวมกันเป็นประเทศใหญ่ยั่งยืนไม่ อยู่มาจนประมาณ พ.ศ. ๑๕๐๐ พวก

ไทยน้อยที่ตั้งอยู่ในแว่นแคว้นสิบสองเจ้าไทยมีคนสำคัญเป็นเจ้าเมืองแถง เรียกกันว่า "ขุนบรม" สามารถชักนำพวกไทยน้อยให้ขยายอาณาเขตรุกแดนขอมลงมาข้างใต้ ได้เขตแดนข้ามแม่น้ำโขงมาทางฝั่งขวา แต่นั้นพวกไทยน้อยก็พากันขยายภูมิลำเนาต่อลงมา จึงเกิดเป็นแดนไทยขึ้นทางริมแม่น้ำโขงอีก ๒ มณฑล ทางตะวันออกได้ชื่อว่าแดน "ลานช้าง" เพราะมีช้างชุมหาช้างใช้เป็นพาหนะได้ง่าย มณฑลทางตะวันตกเรียกว่าแดน "ลานนา" เพราะมีที่ราบสำหรับทำไร่นามาก[๑] ตั้งเมืองเซ่า (คือเมืองหลวงพระบางเดี๋ยวนี้) เป็นเมืองหลวงในแดนลานช้าง ส่วนแดนลานนานั้นเดิมตั้งเมืองไชย (เรียกตามสำเนียงในพื้นเมืองว่าเมืองไจ) เป็นเมืองหลวง แล้วจึงสร้างเมืองเชียงแสนเป็นเมืองหลวงในแดนลานนาต่อมา เมื่อไทยลงมาตั้งใน ๒ มณฑลนั้น พวกขอมพยายามขึ้นไปขับไล่ ต้องรบพุ่งกันอยู่ช้านานจึงได้มณฑลทั้ง ๒ นั้นเป็นสิทธิแก่ไทย

เรื่องพงศาวดารในตอนนี้ส่อให้เห็นว่า เหตุใดไทยจึงใช้ประเพณีบังคับบรรดาชายไทยให้เป็นทหาร และเหตุใดจึงใช้สกุลวงศ์เป็นหลักของการควบคุมทหาร เหตุเพราะไทยขยายเขตแดนลงมาครั้งนั้นความมุ่งหมายจะมาตั้งภูมิลำเนาเอาเป็นที่อยู่ มิใช่จะตั้งหน้ามาเที่ยวปล้นทรัพย์

---

(๑) ในหนังสือพงศาวดารมักเรียกว่า ล้านช้าง อธิบายในพงศาวดารเหนือว่า เมื่อเกิดพระยาแกรกเป็นผู้มีบุญขี่ม้าเหาะมา พระยาโคตรตะบองเจ้าเมืองขอมเห็นเข้าเอาตะบองขว้างพระยาแกรก ตะบองไปตกถูกช้างในมณฑลนั้นตาย ๑,๐๐๐,๐๐๐ ตัว จึงได้นามว่าล้านช้าง พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์เห็นว่าชื่อลานนาทางนี้มีเป็นหลักอยู่ ชื่อทางโน้นคงเป็นลานช้างเป็นคู่กันมาแต่เดิม.

จับเชลยไปใช้สอยเหมือนอย่างเช่นที่พม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อชั้นหลัง พวกไทยที่ลงมาครั้งนั้นย่อมมาเป็นพวกๆ ที่รวมใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในพวก ๑ คงร่วมเชื้อสายวงศ์สกุลเดียวกันเป็นพื้น มาตั้งภูมิลำเนาที่ไหนก็ตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกัน พวกที่มาด้วยกันนั้นนับถือใครมาก คนนั้นก็ได้เป็นเจ้าหมู่ รองลงมาใครเป็นหัวหน้าในครัวเรือนไหนก็ควบคุมลูกหลานว่านเครือของตน ทั้งในเวลาอยู่เป็นปรกติและเวลารวบรวมกันไปทำการสงคราม ครั้นได้ภูมิลำเนาแห่งใดเป็นที่มั่นแล้ว ยังต้องคอยป้องกันสัตรูที่พยายามจะขับไล่ เพราะฉะนั้นกำลังมีเท่าใดต้องเตรียมไว้เต็มที่อยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ก็จำเป็นอยู่เองที่จะต้องบังคับบรรดาชายให้เป็นทหารทุกคน และให้ควบคุมกันโดยวงศ์สกุล ทำนองการทหารที่เป็นอยู่ในหมู่ไทยชั้นสมัยนั้น เมื่อพวกไหนไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในตำบลใด ผู้ที่เป็นหัวหน้าของพวกนั้นก็จะเป็นทั้งนายบ้านและนายกองทหารทั้ง ๒ สถาน ขึ้นอยู่ในเจ้าเมืองซึ่งเป็นเจ้าของอาณาเขตนั้น เวลาเจ้าเมืองจะต้องการกำลังไปรบพุ่งที่แห่งใด ก็สั่งนายบ้านให้เกณฑ์กำลังไปเข้ากองทัพ เอาเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์พาหนะ และเสบียงอาหารของตนไปเองทั้งสิ้น ผลประโยชน์ที่ได้ในการไปรบนั้น ถ้ามีชัยชนะก็ได้ส่วนแบ่งทรัพย์สมบัติของข้าศึก และได้ตัวข้าศึกซึ่งจับเป็นเชลยมาใช้สอย เป็นประเพณีมีแต่ดั้งเดิมมาดังนี้

๒) ว่าด้วยพงศาวดารตอนไทยมาสู่แดนสยาม

เรื่องพงศาวดารต่อมามีเนื้อความในหนังสือตำนานโยนกว่า อยู่มา

มีคนสำคัญเกิดขึ้นในพวกไทยที่มาตั้งอยู่ในแดนลานนาอีกคนหนึ่ง เรียกว่า "ท้าวมหาพรหม" เป็นเจ้าเมืองเชียงแสน สามารถขับไล่พวกขอม ชิงเอาดินแดนได้ต่อลงมาในตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึงเมืองชะเลียง (คือเมืองสวรรคโลก)[๑] ได้ที่มั่นในแดนสยามเป็นที่แรกเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ในสมัยนั้นพม่าเมืองพุกามเสื่อมอำนาจ พวกขอมกลับได้ปกครองเมืองลาวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีก แต่อำนาจขอมก็อ่อนลงไม่เหมือนแต่ก่อน คงเป็นด้วยเหตุนี้ขอมจึงต้องทำไมตรีดีกับไทย ยอมยกดินแดนตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาให้ไทยปกครองเป็นประเทศราช ลงมาจนเมืองชะเลียง ต่อมาเมื่อใกล้จะถึง พ.ศ. ๑๘๐๐ พวกขอมกับไทยเกิดรบกันขึ้นอีก ไทยมีชัยชนะ พระร่วงก็ได้เป็นใหญ่ในแดนสยาม (คือมณฑลพิษณุโลกกับมณฑลนครสวรรค์บัดนี้) ครองเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี มีพระนามเรียกในศิลาจารึกว่า "พ่อขุนศรีอินทราทิตย์" เป็นต้นราชวงศ์ ซึ่งครองกรุงสุโขทัยสืบมา

การที่ไทยลงมาได้แดนสยาม เป็นหัวต่อข้อสำคัญในพงศาวดารผิดกับเมื่อได้แดนลานนาและลานช้าง เหตุด้วยแดนลานนากับลานช้างนั้นเป็นแต่เมืองส่วยของขอม พวกลาวปกครองอยู่ตามประเพณีดังเดิม แต่แดนสยามเป็นเมืองที่พวกขอมได้ไปตั้งภูมิลำเนาปกครองมาหลายร้อยปี พลเมืองมีทั้งขอมทั้งลาว และพวกเชื้อสายอันเกิดแต่ชน ๒ ชาตินั้นปะปนกัน

---

๑ ในหนังสือตำนานโยนกว่าท้าวมหาพรหมขับไล่ขอมลงมาจากเมืองกำแพงเพชร แต่หลักฐานมีเพียงมาถึงเมืองสวรรคโลก

ถือขนบธรรมเนียมตามแบบอย่าง ซึ่งพวกขอมได้รับรู้มาแต่ชาวอินเดียดัง กล่าวมาแล้ว เมื่อไทยลงมาได้แดนสยาม มาได้เป็นใหญ่ในบ้านเมืองอันมีวิธีการปกครองเป็นระเบียบแบบแผน ไม่เหมือนกับเมืองลาวตอนเหนือ เพราะเหตุนี้เมื่อไทยได้มารู้เห็นขนบธรรมเนียมของพวกขอม เห็นอย่างใดดีก็รับประพฤติตาม เพื่อให้สะดวกแก่การปกครอง แลโดยเลื่อมใสต่อประโยชน์ของการนั้น ๆ ประเพณีและภาษาของไทยเมืองใต้จึงจับแผกผิดกับไทยเมืองเหนือที่อยู่ทางแดนลานนาและลานช้างเป็นเดิมแต่นี้มา แต่การที่เกิดแผกผิดกันนั้นค่อยเกิดค่อยเป็นมาโดยอันดับมิได้รวดเร็ว ข้อนี้จะพึงสังเกตเห็นได้ในหนังสือโบราณ จะยกตัวอย่างเช่นศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงอันเป็นรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วง จารึกเมื่อราว พ.ศ.๑๘๕๐ คำจารึกนั้นยังเป็นภาษาไทยเก่า มีคำขอมเช่นว่า "บำเรอ" แล "พนม" เป็นต้น เจือปนไม่มากนัก ถึงประเพณีในราชสำนักที่ปรากฏในจารึกนั้น ดูก็เป็นทำนองประเพณีอย่างไทยอยู่เป็นพื้น ดังเช่นให้ผูกสายกระดิ่งไว้ที่ประตูวัง ใคร "เจ็บท้องข้องใจ" จะใคร่เพ็ดทูลร้องทุกข์เมื่อใดก็ให้ไปชักสายกระดิ่งเป็นสัญญาถึงพระองค์ได้ทุกเมื่อดังนี้เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เช่นทำพระแท่นมนังคศิลาตั้งไว้ในดงตาล ให้พระเถระนั่งแสดงธรรมแก่สัปรุษในวันธรรมสวนะ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับบนพระแท่นมนังศิลาว่าราชการกลางดงตาลนั้นในวันอื่น ๆ อันนี้ดูก็น่าจะเป็นประเพณีเดิมของพวกไทย ครั้นต่อมาอีกประมาณ ๖๕ ปี ถึงรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง พระเจ้าธรรมราชาลิไทยทำศิลาจารึกอีก คราวนี้จารึกมีทั้งภาษาไทย

และภาษาขอม ประเพณีในราชสำนักที่ปรากฏในจารึกชั้นนี้ ก็ปรากฏการพิธีขอมเข้าในราชประเพณี มีพิธีราชาภิเษกเป็นต้น เห็นได้ว่าไทยรับลัทธิต่าง ๆ แต่พวกขอมยิ่งขึ้นโดยลำดับมา การที่จัดทหารไทยเป็นกรมต่าง ๆ เห็นจะเกิดขึ้นในชั้นนี้ แต่มีเฉพาะในราชธานี ที่ห่างออกไปก็คงเป็นอยู่อย่างแต่เดิม

๓) ว่าด้วยพงศาวดารตอนไทยตั้งประเทศสยาม

ลักษณะที่ไทยขยายอาณาเขตลงมาข้างใต้ตามที่กล่าวมา ในชั้นแรกมีเค้าเงื่อนว่า ความมุ่งหมายเป็นข้อสำคัญเพียงจะตั้งบ้านเมืองอยู่ให้เป็นอิสระแก่ตน ความข้อนี้เห็นได้โดยแผนที่ เช่นแว่นแคว้นสิบเก้าเจ้าฟ้าก็ดี สิบสองเจ้าไทยก็ดี และสิบสองปันนาก็ดี ไทยตั้งบ้านเมืองหลายอาณาเขตในมณฑลที่อันน้อย ถึงชั้นเมื่อมาตั้งเป็นอิสระอยู่ในแดนลานนา พระเจ้าเม็งรายกับพระเจ้างำเมืองตั้งราชอาณาจักรเป็นอิสระแก่กันอยู่ที่เมืองเชียงใหม่แห่งหนึ่ง และที่เมืองพเยา (อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครลำปางบัดนี้) แห่งหนึ่ง ก็อยู่ในดินแดนอันน้อย เห็นได้ว่าถือตามประเพณีเดิมของไทย ไทยพวกพระร่วงที่ลงมาได้แดนสยาม ชั้นเดิมก็ปกครองอาณาเขตอย่างเดียวกับพวกไทย ที่ตั้งเป็นอิสระในแดนลานนาคือถือเอาการที่ควบคุมกันให้มั่นคงในเขตที่อันน้อยเป็นสำคัญกว่าที่จะขยายอาณาเขตให้ใหญ่โต ข้อนี้เห็นได้ด้วยปรากฏว่ามีอาณาเขตเมืองฉอดเป็นอิสระอยู่ใกล้ ๆ (คือที่อยู่ด่านแม่สอดแขวงเมืองตาก ทางทิศตะวัน

ตก) และขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดสามารถยกกองทัพมาถึงเมืองตากในเวลาเมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ครองกรุงสุโขทัย ต้องรบพุ่งกันเป็นโกลาหล พวกชาวสุโขทัยเกือบจะพ่ายแพ้ หากมีนักรบสำคัญเป็นราชโอรสที่ ๓ ของพระเจ้าศรีอินทราทิตย์เข้าชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด พวกชาวสุโขทัยจึงมีชัย ครั้นราชโอรสองค์นั้นได้เสวยราชครองแดนสยามเป็นรัชกาลที่ ๓ ทรงพระนามว่าพระเจ้ารามคำแหง มีอานุภาพมากจึงขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวางทางทิศเหนือได้เมืองแพร่เมืองน่านตลอดไปจนแม่น้ำโขง ทางทิศตะวันออกได้แดนขอมทางฝ่ายเหนือ (ที่เป็นมณฑลอุดรบัดนี้) ไปจนเมืองเวียงจันท์เวียงคำ ทางทิศใต้ได้บ้านเมืองเป็นราชอาณาเขตลงไปจนสุดแหลมมลายู ทางทิศตะวันตกได้หัวเมืองมอญทั้งปวงไปจนถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้ารามคำแหงเป็นพระเจ้าราชาธิราชผู้ตั้งสยามประเทศเป็นของไทยสืบมาจนบัดนี้ แต่เมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงนั้นแดนลานนายังเป็นสิทธิอยู่แก่ไทยพวกอื่น พระเจ้าเม็งรายครองเมืองเชียงใหม่มีอาณาเขตขึ้นไปจนเมืองเชียงรายเชียงแสนเป็นอิสระอยู่ก๊กหนึ่ง พระเจ้างำเมืองครองเมืองพะเยา (เข้าใจว่ามีอาณาเขตลงมาจนเมืองนครลำปาง) เป็นอิสระอยู่อีกก๊กหนึ่ง ในพงศาวดารฝ่ายเหนือว่าพระเจ้าเม็งรายพระเจ้างำเมืองเป็นมหามิตรสนิทสนมกับพระเจ้ารามคำแหงเห็นจะเป็นโดยถือว่าเป็นว่านเครือเชื้อไทยพวกเดียวกันมาแต่เดิม ส่วนทางตะวันออกข้างตอนใต้ (คือเมืองลพบุรีแลมณฑลปราจิณบุรีมณฑลจันทบุรีบัดนี้ ทั้งมณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุบลแลมณฑลนครราชสีมา)

ยังคงเป็นอาณาเขตขอม เห็นจะเป็นเพราะพระเจ้าแผ่นดินขอมที่พระนครหลวงขอไว้โดยทางไมตรี พระเจ้ารามคำแหงจึงหาได้ไปรุกรานไม่

เมื่อพระเจ้ารามคำแหงแผ่ราชอาณาเขตได้กว้างใหญ่ไพศาลถึงปานนั้น คงต้องจัดวางระเบียบการปกครองพระราชอาณาเขตเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง และลักษณะการปกครองพระราชอาณาเขตครั้งพระเจ้ารามคำแหงนั้น สังเกตตามเค้าเงื่อนอันมีอยู่ในที่ต่าง ๆ ดูเหมือนจะเป็นเช่นนี้ คือกำหนดท้องที่เป็นเขต ๓ ชั้น ราชธานีเป็นเขตชั้นใน เมืองรายรอบราชธานีเป็นชั้นกลาง เมืองชั้นนอกออกไปเป็นประเทศราช วิธีปกครองราชธานีนั้นก็ปกครองโดยรูปลักษณาการที่ปกครองตำบลตามแบบเดิม ดังได้กล่าวมานั้นเอง คือพระเจ้าแผ่นดินเป็นทั้งเจ้าเมืองแลเป็นจอมพลกองทัพหลวง บรรดาชายฉกรรจ์ในราชธานีก็เป็นทั้งพลเมืองและทหารในกองทัพหลวง เว้นแต่คนต่างชาติต่างภาษาไม่เอาเป็นทหารด้วยไม่ไว้ใจ ราชการทั้งฝ่ายทหารแลพลเรือนบรรดามีใช้ทหารทำทั้งนั้น เมืองชั้นกลางนั้นพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเจ้านายเชื้อพระวงศ์หรือท้าวพระยาที่มีบำเหน็จความชอบออกไปครอง ปกครองตามพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งตั้งขึ้นในราชธานี เป็นแต่จัดระเบียบการปกครองแยกไปเมืองหนึ่งเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก ถ้ามีการสงครามรี้พลอยู่ในเมืองไหน ก็รวมเข้ากองทัพเมืองนั้นแล้วแต่ราชธานีจะมีคำสั่งให้ยกไปแต่โดยลำพัง หรือให้ไปสมทบเข้ากระบวนทัพหลวง เมืองชั้นนอกที่เป็นเมืองประเทศราชนั้น เพราะเหตุที่มักเป็นเมืองต่างชาติต่างภาษา ยอมให้เจ้านายของชนชาตินั้น ๆ ปกครอง

ตามประเพณีของชาตินั้น ๆ เอง เป็นแต่ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการ มี ต้นไม้ทองเงินเป็นต้น กับส่วยสิ่งของต่าง ๆ อันมีมากในเมืองนั้น ๆ มา ถวายเป็นกำหนดมิให้ขาด แม้มีการสงครามจะเกณฑ์กองทัพให้ยกมา ช่วยราชการ ก็มักเกณฑ์แต่ที่เป็นศึกใหญ่ โดยปรกติต้องการเพียงให้ เมืองชั้นนอกรักษาชายพระราชอาณาเขตมิให้ประเทศ อื่นมารุกรานยิ่งกว่า อย่างอื่น เข้าใจว่าระเบียบการปกครองเช่นว่ามานี้ จะจัดตั้งแต่ครั้ง พระเจ้ารามคำแหงเป็นต้นมา

๔) ว่าด้วยพงศาวดารตอนกรุงศรีอยุธยา ได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม

ราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยอันแผ่ไพศาล เมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง นั้น แม้จะได้จัดวางวิธีการปกครองอย่างใดก็ดี ที่แท้นั้นคงเป็นปรกติอยู่ ได้ด้วยความยำเกรงพระเดชานุภาพของพระเจ้ารามคำแหงเป็นข้อสำคัญยิ่ง กว่าอย่างอื่น ข้อนี้เห็นได้โดยเรื่องพงศาวดารตอนต่อมา พอพระเจ้า รามคำแหงสวรรคต พระยาเลอไทย[๑] ราชโอรสได้รับรัชทายาทเป็น รัชกาลที่ ๔ ในราชวงศ์พระร่วง หัวเมืองมอญที่เป็นประเทศราชก็เป็นกบฏ กองทัพกรุงสุโขทัยออกไปปราบปรามเอาชัยชนะไม่ได้ หัวเมืองมอญจึง

๑ เคยสำคัญนามนี้ว่า "เสือไทย" ครั้นตรวจสอบศิลาจารึกเห็นเป็นอักษร ล แน่ หาใช่ ส ไม่ เพราะฉนั้นจึงเป็นเลือไทย คำว่าเลือเป็นคำเดียวกับเลอ เช่นใช้กันในชั้น หลังมาว่าเลอสรวงเป็นต้น จึงใช้ว่าเลอไทยในที่นี้เพื่อให้เข้าใจง่าย

12538

เลยเป็นอิสระแต่นั้นมา หัวเมืองไทยทางข้างเหนือ เช่นเมืองเวียงจันท์ เวียงคำก็เห็นจะพลอยเป็นอิสระในคราวนี้ด้วย แต่หัวเมืองไทยที่เป็นเมืองชั้นกลางอยู่ทางใต้นั้น เห็นจะเป็นเพราะอยู่ใกล้ราชธานียังคงขึ้นกรุงสุโขทัยอยู่อย่างเดิม

เมืองขึ้นที่อยู่ข้างตอนใต้ในครั้งพระเจ้ารามคำแหงนั้น มีชื่อปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง คือ เมืองแพรก (เมืองสรรค์บัดนี้) ๑ เมืองสุวรรณภูมิ (เรียกแปลเป็นภาษาไทยว่าเมืองอู่ทอง เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ในแขวงอำเภอจระเข้สามพัน จังหวัดสุพรรณบุรี) ๑ เมืองราชบุรี ๑ เมืองเพชรบุรี ๑ เมืองนครศรีธรรมราช ๑ เมืองอู่ทองเป็นเมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่น เพราะเป็นเมืองเก่าตั้งมา แต่ก่อนพวกขอมเข้ามาเป็นใหญ่ (รุ่นเดียวกับเมืองนครปฐม แต่เมืองนครปฐมนั้นร้างไปเสียก่อน คงเหลืออยู่แต่เมืองอู่ทอง) ทำเลที่ไร่นาบริบูรณ์และอยู่ใกล้ปากน้ำมีทางไปมากับนานาประเทศได้สะดวก เป็นเหตุให้มีกำลังกว่าเมืองเพชรบุรีราชบุรีแลเมืองสรรค์ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกัน จึงเป็นที่ยำเกรงของเจ้าเมืองเหล่านั้น เมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงเห็นจะให้เจ้าเมืองอู่ทองรักษาราชอาณาเขตที่ต่อแดนขอมทางเมืองละโว้ แต่การที่รุกแดนขอมทางนี้ไม่ปรากฏในจารึกของพระเจ้ารามคำแหง จึงประมาณว่าเห็นจะเป็นในสมัยเมื่อพระเจ้าเลอไทยครองกรุงสุโขทัยในรัชกาลที่ ๔ เจ้าเมืองอู่ทองจึงชิงแดนขอมทางตะวันออกได้ทั้งเมืองลพบุรีแลหัวเมืองทั้งปวงอันอยู่ในมณฑลปราจิณบุรีบัดนี้ ขยายแดนเมืองอู่ทองต่อมาทางตะวันออก ได้

ปากน้ำของเมืองเหนือ คือปากน้ำเจ้าพระยาเป็นต้น ไว้ในอาณาเขตทั้งหมด พอพระเจ้าเลอไทยสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ พระเจ้าอู่ทองก็ย้ายมาอยู่เมืองอโยธยา ต่อมาอีก ๓ ปีก็สร้างกรุงศรีอยุธยาตั้งเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าธรรมราชาลิไทยราชโอรสของพระเจ้าเลอไทย ซึ่งได้ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง เมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศเป็นอิสระนั้น พวกเจ้าเมืองทางฝ่ายใต้ตั้งแต่เมืองสรรค์ลงมาอ่อน-น้อมยอมเป็นพรรคพวกของพระเจ้าอู่ทองหมดทุกเมือง พระเจ้าอู่ทองมีกำลังมากจนสามารถตีเมืองนครหลวง(๑) อันเป็นราชธานีของประเทศขอมได้ ก็ได้หัวเมืองขอมที่ติดต่อกับเขตแดนกรุงศรีอยุธยา (คือมณฑลนครราชสีมาและมณฑลจันทบุรีบัดนี้) มาไว้ในราชอาณาเขต พระเจ้าธรรมราชาลิไทยกรุงสุโขทัยเห็นจะเอากรุงศรีอยุธยาไว้ในอำนาจไม่ได้ดังแต่ก่อนจึงยอมเป็นไมตรีอย่างเป็นบ้านพี่เมืองน้องกับกรุงศรีอยุธยา(๒) ทำนองเช่นกรุงสุโขทัยเคยเป็นไมตรีกับเมืองเชียงใหม่มาแต่ก่อน แต่นั้นไทยที่มาเป็นใหญ่ในประเทศนี้ก็แยกกันเป็น ๒ อาณาจักร(๓) เรียกกันเป็นสามัญว่าเหนือก๊ก ๑ เมืองใต้ก๊ก ๑ แต่ว่าเป็นไมตรีปรองดองกันมาเพียงตลอดรัชกาลพระเจ้าธรรมราชาลิไทยและพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งทรงพระนามปกาสิต

(๑) เมืองนครหลวงนี้ขอมเรียกว่า "นครธม"

(๒) ทางไมตรีระหว่าง ๒ พระนครตอนนี้ ในบานแผนกกฎหมาย (ลักษณะลักพา) ครั้งพระเจ้าอู่ทองกล่าวว่า "เมืองท่านเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว" ดังนี้.

(๓) ในจดหมายเหตุจีนว่า เดิมเสียมก๊ก (แดนสยาม) อยู่ข้างเหนือ โหลฮกก๊ก (แดนละโว้) อยู่ข้างใต้ แล้วรวมกันจึงเรียกว่า "เสียมโหลก๊ก"

ว่าสมเด็จพระรามาธิบดี อันเป็นปฐมกษัตริย์ในกรุงศรีอยุธยา ครั้นกษัตริย์ ๒ พระองค์นั้นสวรรคตทางไมตรีก็ขาดกัน เกิดสงครามขึ้นในระหว่างสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงัว) ที่ ๑ ซึ่งได้ครองกรุงศรีอยุธยา กับ พระมหาธรรมราชา ไสยลือไทย ราชโอรสของ พระเจ้าธรรมราชาลิไทย ซึ่งได้เสวยราชย์ครองกรุงสุโขทัย รบกันอยู่ ๗ ปีพวกกรุงสุโขทัยสู้กำลังกรุงศรีอยุธยาไม่ได้ต้องยอมแพ้ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงแบ่งแดนราชอาณาจักรฝ่ายเหนือออกเป็น ๒ มณฑล ตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหลวงปกครองหัวเมืองทางลำแม่น้ำพิงมณฑล ๑ ให้เมือง สุโขทัย คงเป็น เมืองหลวง ปกครอง หัวเมือง ทาง ลำแม่น้ำ แคว ใหญ่มณฑล ๑ แต่นั้นราชอาณาจักรกรุงสุโขทัยก็ลดลงเป็นแต่ประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา เจ้านายเชื้อราชวงศ์พระร่วงยังได้ปกครองประเทศราชต่อมาอีกประมาณ ๕๐ ปี ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ ไม่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งจะสามารถปกครองบ้านเมืองต่อไป สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงทรงอภิเษกพระราเมศวรราชโอรสซึ่งจะรับรัชทายาทให้เป็นพระมหาอุปราชขึ้นไปครองหัวเมืองทั้งปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก รวมการปกครองพระราชอาณาจักรทั้งปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแต่นั้นมา

๕) ว่าด้วยเรื่องพงศาวดารตอนจัดวิธีการทหาร

ความในหนังสือพระราชพงศาวดารยุติต้องกับกฎหมายเก่า ปรากฏว่าการจัดตั้งแบบแผนกระทรวง ทะบวงการทหารพลเรือน พึ่งจัดต่อเมื่อแผ่น

ดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราช สามพระยา ซึ่งเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑ ก่อนนั้นหาปรากฏว่าจัดอย่างใดไม่ แต่เมื่อพิเคราะห์ตามเรื่องพงศาวดารจำเดิมแต่พระเจ้าอู่ทองตั้งเป็นเอกราชมา กรุงศรีอยุธยาได้ทำสงครามเนือง ๆ ที่เป็นศึกใหญ่ก็หลายครั้ง เช่นไปตีนครธมราชธานีขอม ตีกรุงสุโขทัย และขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ถ้าทหารไทยในครั้งนั้นไม่มีแบบแผนวิธีจัดการควบคุม ตลอดจนยุทธวิธีเป็นอย่างดีแล้ว ที่ไหนจะสามารถทำสงครามได้ชัยชนะดังปรากฏมาในเรื่องพงศาวดาร จึงสันนิษฐานว่าพวกกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้น เห็นจะได้แบบอย่างทั้งวิธีการทหารและพลเรือนของขอมมาพิจารณาเปรียบเทียบกับของไทย เลือกสรรเอาที่ดีทั้ง ๒ สองฝ่ายปรุงประสมกันเป็นวิธีการของชาวกรุงศรีอยุธยา จึงสามารถรบพุ่งเอาชัยชนะได้ทั้งพวกขอมและไทยพวกอื่น ๆ ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดาเพราะพวกชาวกรุงศรีอยุธยาอยู่ใกล้ชิดติดต่อกับแดนขอมมาแต่เดิมแล้วตีได้ราชธานีขอม ได้ผู้คนมาเป็นอันมาก คงมีผู้รู้ราชประเพณี และตำหรับ ตำรา วิชาการต่าง ๆ ของขอมมาอยู่ในกรุงศรีอยุธยามากด้วยกัน ชาวกรุงศรีอยุธยาจึงสามารถล่วงรู้ประเพณีการต่าง ๆ ของพวกขอม การอันใดเห็นว่าดีก็เลือกสรรเอามาใช้เป็นแบบอย่างตามนิยม ข้อนี้ยังมีเค้าเงื่อนที่จะยกเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นได้จนในเวลาปัจจุบันนี้ เป็นต้นว่าลวดลายการช่างของไทยเราก็ได้แบบมาแต่ขอม แม้ภาษาที่เราพูดกันก็มีภาษาขอมเจือปนเป็นอันมาก โดยเฉพาะภาษาที่เราเรียกว่า "ราชาศัพท์" ซึ่งมักเข้าใจกันว่าเป็นภาษาสูงสำหรับเจ้านาย ที่แท้นั้นก็มิ

ใช่อื่น คือเอาคำพูดของขอมมาใช้นั่นเอง มูลเหตุที่ใช้ราชาศัพท์คงเป็นเพราะเมื่อได้พวกข้าราชการขอมเข้ามารับราชการในกรุงศรีอยุธยา พวกนั้นมาเพ็ดทูลเจ้านายตามแบบอย่างซึ่งเคยใช้ในราชประเพณีกรุงขอม ข้าราชการไทยเอาเยี่ยงอย่างมาประพฤติตาม เพราะฉะนั้นวิธีใช้ราชาศัพท์จึงเป็นแต่ภาษาสำหรับผู้น้อยเพ็ดทูลเจ้านายซึ่งเป็นผู้ใหญ่ ส่วนผู้ใหญ่เช่นพระเจ้าแผ่นดินก็ดี หรือแม้แต่เป็นเจ้านายที่รองลงมาก็ดี ที่จะตรัสใช้ราชาศัพท์สำหรับพระองค์เอง เช่นว่า "ฉันจะเสวย" หรือ "ฉันหาวบรรทม" หรือแม้แต่จะเรียกอวัยวะของพระองค์เองโดยราชาศัพท์ เช่นว่า "พระขนงและพระขนองของฉัน" ดังนี้หามิได้ ย่อมตรัสใช้ภาษาไทยอย่างสามัญอยู่เป็นนิจ ข้อนี้ยกมาพอให้เห็นเป็นตัวอย่างว่าไทยเรานิยมแบบอย่างขอมแต่ชั้นนั้น เลยเป็นมรดกตกต่อมาจนกาลบัดนี้ ถ้าว่าแต่เฉพาะการทหาร ดูเหมือนประเพณีที่แบ่งราชการเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนจะมีมาแต่แรกตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว แต่จะเป็นแบบอย่างได้มาจากประเพณีขอมหรือไทยคิดขึ้นเอง ข้อนี้หาทราบชัดไม่ ลักษณะการที่แบ่งเป็นฝ่ายทหารพลเรือนนั้น ถ้าว่าโดยใจความก็คือกำหนดกองทหารไว้ประจำหน้าที่สำหรับทำการทหาร เช่นการปราบปรามเสี้ยนสัตรูที่จะเกิดขึ้น และรักษาเครื่องสรรพาวุธตลอดจนรักษาพระองค์พระเจ้าแผ่นดินส่วน๑ กองทหารอีกส่วน ๑ ให้ทำการฝ่ายพลเรือน เป็นพนักงานปกครองท้องที่ (เช่นตำรวจนครบาล) บ้าง เป็นพนักงานทำการต่าง ๆ ในพระราชวังบ้าง เป็นพนักงานรักษาคลังต่าง ๆ บ้าง และเป็นพนักงานดูแลทำนุบำรุงการทำไร่นาบ้าง แต่

การที่แบ่งเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนดังกล่าวนี้ เฉพาะสำหรับในเวลาบ้านเมืองเป็นปรกติ ถ้าถึงเวลามีการทัพศึกก็สมทบกันเป็นทหารหมด หาได้เลิกการเกณฑ์ชายฉกรรจ์เป็นทหารทุกคนไม่

ตามเรื่องพงศาวดารที่ได้กล่าวมาแล้ว กรุงศรีอยุธยาพึ่งรวบรวมอาณาเขตทั้งปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ต่อเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) แต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์นั้นสวรรคตเสีย มิทันจะได้ทรงจัดตั้งแบบแผนวิธีปกครองพระราชอาณาเขตที่รวมกัน พระราเมศวรราชโอรสซึ่งได้รับรัชทายาททรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ จึงทรงจัดการต่อมา ดังปรากฏในหนังสือพงศาวดารและกฎหมายเก่า และการที่จัดครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถนั้น พิเคราะห์ดูโดยลักษณะการเป็น ๓ อย่าง คือตั้งทำเนียบหน้าที่กระทรวงทะบวงการอย่าง ๑ ตั้งกำหนดยศศักดิ์อย่าง ๑ และตั้งทำเนียบหัวเมืองอย่าง ๑ เกี่ยวแก่การทหารทั้ง ๓ อย่าง จะอธิบายเป็นลำดับไป

ทำเนียบกระทรวงทะบวงการที่ตั้งขึ้นนั้น ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวความแต่โดยย่อว่า "เอาทหารเป็นสมุหพระกลาโหม เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก เอาขุนเมืองเป็นพระนครบาล เอาขุนวังเป็นพระธรรมาธิกรณ์ เอาขุนคลังเป็นพระโกษาธิบดี เอาขุนนาเป็นพระเกษตรา (ธิบดี)" ดังนี้ ก็คือเอาการที่แบ่งหน้าที่ราชการเป็นฝ่ายทหารพลเรือนมาแต่ก่อนนั้น ตั้งเป็นหลักจัดระเบียบกระทรวงทะบวงการ ฝ่ายพลเรือนให้

มีอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกกรมมหาดไทยเป็นหัวหน้า ราชการฝ่ายพลเรือนทั้งปวงคน ๑ แลเอาหัวหน้าพนักงานการพลเรือนที่มีประจำพระนครมาแต่ก่อน ยกขึ้นเป็นเสนาบดีชั้นรองลงมาในฝ่ายพลเรือนอีก ๔ คน เรียกว่าจตุสดมภ์ มีนามและหน้าที่ต่างกัน คือ พระนครบาลตำแหน่งบัญชาการรักษาสันติสุขในจังหวัดพระนครคน ๑ พระธรรมาธิกรณ์ตำแหน่งบัญชาการในพระราชสำนักและการศาลยุติธรรมคน ๑ พระโกษาธิบดีตำแหน่งบัญชาการคลังเก็บส่วยรักษาพระราชทรัพย์คน ๑ พระเกษตราธิการตำแหน่งบัญชาการทำนุบำรุงกสิกรรม สะสมเสบียงอาหารและเก็บอากรอันเกิดแต่ที่ดินคน ๑ ฝ่ายทหารก็ให้มีอัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหมคน ๑ เป็นตำแหน่งหัวหน้าข้าราชการทั้งปวงในฝ่ายทหาร มีเสนาบดีเป็นชั้นแม่ทัพประจำการรองลงไป คือตำแหน่งสีหราชเดโช และตำแหน่งท้ายน้ำเป็นแม่ทัพใหญ่ รองลงมามีนายกองพลทหารช้าง คือตำแหน่งเพทราชา และตำแหน่งสุรินทราชา (๑) และนายกองพลทหารราบคือตำแหน่งพิชัยสงคราม ตำแหน่งรามกำแหง ตำแหน่งพิชัยชาญฤทธิ์ ตำแหน่งวิชิตณรงค์เป็นต้น ทำเนียบนามข้าราชการซึ่งใช้เรียกประจำสำหรับตำแหน่ง เช่นว่าสมุหพระกลาโหมมีนามว่าเจ้าพระยามหาเสนาบดี และสมุหนายกมีนามว่า เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์เป็นต้น ก็เกิดขึ้นในคราวนี้ แต่ข้าราชการตลอดจนพลไพร่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนยังคงเป็น

---

(๑) มีจดหมายเหตุชาวต่างประเทศกล่าวว่า กรมช้างพึ่งยกมาเป็นฝ่ายพลเรือนเมื่อแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง

ทหารทำการรบพุ่งในเวลามีการศึกสงครามอยู่เหมือนอย่างแต่เดิม และวิธีเกณฑ์คนคงยังเป็นอย่างเดียวกัน ทั้งฝ่ายทหารพลเรือนตลอดมา

การตั้งทำเนียบยศนั้น เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าตั้งทำเนียบศักดินา คือตั้งอัตราในกฎหมายว่าบุคคลมียศชั้นใด จะมีที่นาได้เท่าใด เป็นต้นแต่กำหนดว่าไพร่พลเมืองคน ๑ จะมีนาได้เพียง ๑๐ ไร่เป็นอย่างมาก ผู้ที่มียศสูงขึ้นไปก็มีนาได้โดยอัตราจำนวนไร่มากขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงเจ้าพระยาเสนาบดีมีได้คนละ ๑๐,๐๐๐ ไร่ และพระมหาอุปราชมีนาได้ ๑๐๐,๐๐๐ ไร่เป็นอย่างมากที่สุด อันวิธีกำหนดจำนวนนาสำหรับผู้มียศต่าง ๆ กันนี้ได้ยินว่าประเพณีจีนก็มี เพราะฉะนั้นการที่ตั้งทำเนียบศักดินาเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ จะได้เค้าเงื่อนมาแต่จีนหรือจะคิดขึ้นใหม่ในประเทศนี้หาทราบชัดไม่ แต่เมื่อพิจารณาดูทำเนียบศักดินาตามที่กำหนดไว้ในกฎหมาย เห็นว่าไม่ใช่แต่กำหนดให้มีไร่นาได้คนละเท่าใดเท่านั้น ที่แท้ทำเนียบศักดินานั้น ตัวชั้นยศข้าราชการในสมัยนั้น อย่างที่กำหนดเป็นนายพล นายพัน นายร้อย หรือที่กำหนดเป็นมหาอำมาตย์ อำมาตย์และรองอำมาตย์ในปัจจุบันนี้ และประหลาดที่เกือบจะตรงกันทีเดียว จะลองเทียบพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง

ชั้นที่ ๑	ศักดินา	๑๐,๐๐๐	เทียบด้วยนายพลเอก
ชั้นที่ ๒	ศักดินา	๕,๐๐๐	เทียบด้วยนายพลโท
ชั้นที่ ๓	ศักดินา	๓,๐๐๐	เทียบด้วยนายพลตรี
ชั้นที่ ๔	ศักดินา	๒,๐๐๐	เทียบด้วยนายพันเอก

ชั้นที่ ๕	ศักดินา	๑,๐๐๐	เทียบด้วยนายพันโท
ชั้นที่ ๖	ศักดินา	๘๐๐	เทียบด้วยนายพันตรี
ชั้นที่ ๗	ศักดินา	๖๐๐	เทียบด้วยนายร้อยเอก
ชั้นที่ ๘	ศักดินา	๔๐๐	เทียบด้วยนายร้อยโท
ชั้นที่ ๙	ศักดินา	๒๐๐	เทียบด้วยนายร้อยตรี

ตำแหน่งที่ศักดินาในทำเนียบที่อยู่ในระหว่างชั้น คือศักดินา ๒,๔๐๐ หรือ ๑,๕๐๐ และ ๕๐๐ มีบ้าง แต่ไม่เป็นพื้นเหมือนอัตราที่ยกมาเรียงไว้นี้ อาจจะเป็นของเพิ่มขึ้นภายหลังก็เป็นได้ ในทำเนียบศักดินาบ่งความให้เห็นชัด ว่าแต่โบราณมิได้ถือเอาบันดาศักดิ์ ซึ่งเป็นพระหลวงขุนเป็นสำคัญเท่ากับศักดินา ข้อนี้จะสังเกตเห็นได้ในทำเนียบ ถ้าเป็นตำแหน่งอันอยู่ในหน้าที่สำคัญแล้ว ถึงจะเป็นออกญาถือเป็นพระ ศักดินาก็คงสูง ถ้าหน้าที่ไม่สำคัญ ศักดินาคงต่ำ ส่วนศักดินาพระราชวงศ์นั้นมีบานแพนกในทำเนียบบอกชัดว่าตั้งขึ้นภายหลัง จึงเป็นพิเศษส่วนหนึ่ง

การจัดทำเนียบหัวเมืองนั้น แต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี กำหนดเมืองขึ้นเป็น ๓ ชั้น คือ เมืองชั้นในการปกครองรวมอยู่ในราชธานี เมืองชั้นกลางการปกครองจัดเป็นแผนกต่างหากเฉพาะเมือง เมืองชั้นนอกเป็นเมืองประเทศราช เมื่อกรุงศรีอยุธยาแรกเป็นใหญ่ มณฑลกรุงสุโขทัยยังเป็นประเทศราช แม้เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชสามพระยาให้พระราเมศวรราชโอรสขึ้นไปครอง ก็ครองเป็นอย่างประเทศราช ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เพราะพระองค์ได้เคยทรงครองมณฑลฝ่ายเหนือเองเมื่อยังเป็นพระราเมศวร จึงให้เลิกวิธีปกครองอย่าง

เช่นเป็นประเทศราชเสีย ให้หัวเมืองเหนือต่างขึ้นตรงต่อพระนครศรีอยุธยา อย่างหัวเมืองชั้นกลางเรียกว่า "เมืองพระยามหานคร" เจ้าเมืองต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเหมือนข้าราชการทั้งปวง ว่าโดยลักษณะการปกครองหัวเมืองที่จัดเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ มีเค้าเงื่อนอยู่ในทำเนียบเก่า ท่านองการเห็นจะเป็นเช่นนี้ คือขยายอำนาจการปกครองของราชธานีให้กว้างขวางออกไป บรรดาหัวเมืองชั้นกลางที่ปกครองเป็นแพนกหนึ่งต่างหากอยู่แต่ก่อน เช่นเมืองสุพรรณบุรีเป็นต้น เมืองใดซึ่งสามารถจะเอาไว้ในการปกครองของราชธานีได้ เอามาเป็นหัวเมืองชั้นในตรวจตราว่ากล่าวจากราชธานีทั้งหมด เมืองที่อยู่ห่างออกไป จะตรวจตราว่ากล่าวจากราชธานีไม่ถึง จึงจัดเป็นเมืองพระยามหานคร ให้ผู้ว่าราชการมีอำนาจบังคับบัญชาการสิทธิ์ขาดเป็นเมือง ๆ มีชื่อเมืองพระยามหานคร ปรากฏอยู่ในต้นกฎมณเฑียรบาล คือ เมืองนครราชสีมา ๑ เมืองนครศรีธรรมราช ๑ เมืองตะนาวศรี ๑ เมืองทวาย ๑ กับเมืองซึ่งแยกออกจากมณฑลราชธานีฝ่ายเหนือ คือ เมืองพิษณุโลก ๑ เมืองสุโขทัย ๑ เมืองสวรรคโลก ๑ เมืองกำแพงเพชร ๑ รวมคงเป็นหัวเมืองชั้นกลางอยู่แต่ ๘ เมือง เมืองภายนอกนั้นออกไปก็ให้เป็นประเทศราชคงอยู่อย่างแต่ก่อน การปกครองหัวเมืองที่จัดเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถนั้น ตามเหตุการณ์ที่ปรากฏต่อมาในเรื่องพงศาวดาร ได้ผลทั้งเป็นการดีและเป็นการร้าย ที่เป็นการดีคือราชธานีมีกำลังรี้พลขึ้นกว่า

แต่ก่อนเป็นอันมาก เพราะเหตุที่เจ้าหน้าที่ทั้งที่ฝ่ายทหารและพลเรือนที่ได้จัดตั้งขึ้น จัดการแผนกของตนติดต่อแต่ราชธานีตลอดออกไปจนถึงหัวเมืองทั้งปวงอันกำหนดว่าเป็นเมืองชั้นใน(๑) ที่ผลเป็นการร้ายนั้นคือพวกพระยามหานครทางเมืองเหนือเกิดแย่งอำนาจกัน ในที่สุดพระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลกเป็นขบถ เอาเมืองไปขึ้นต่อพระเจ้าติโลกราชเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถต้องทำสงครามอยู่หลายปีจึงได้เมืองกลับคืน มาทรงเห็นว่าที่ด่วนเลิกมณฑลราชธานีฝ่ายเหนือผิดไป จึงเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกรวมเมืองเป็นมณฑลราชธานีดังแต่ก่อน แต่นั้นก็กลับมีเจ้านายเป็นพระมหาอุปราชไปครองเมืองพิษณุโลกต่อมาอีกช้านาน

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเป็นราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ทรงสามารถในการปกครองทำนองเดียวกับสมเด็จพระราชบิดา ได้เสวยราชย์ครองกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๓๔ อยู่จน พ.ศ. ๒๐๗๒ เป็นเวลา ๓๘ ปี แม้ว่างศึกสงครามตลอดรัชกาลก็จริง แต่ปรากฏทั้งในหนังสือพระราชพงศาวดารและในกฎหมายเก่ายุติต้องกันว่าได้ทรงจัดเพิ่มเติมต่อระเบียบการต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถได้ทรงจัดนั้นอีกหลายอย่าง และเป็นการฝ่ายทหารเป็นพื้น กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่โดยย่อว่า ทำตำราพิไชยสงครามอย่าง ๑ ทำสารบาญชีอย่าง ๑ ทำพิธีตามหัวเมืองอย่าง ๑

---

(๑) การที่แยกหัวเมืองชั้นในให้ขึ้นมหาดไทยบ้าง กลาโหมและกรมท่าบ้าง เป็นการจัดชั้นหลัง แต่ก่อนราชการกระทรวงไหนกระทรวงนั้นบังคับตลอดถึงหัวเมืองชั้นใน

ตำราพิไชยสงครามของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ยังมีปรากฏอยู่บัดนี้ แต่กฎหมายอาญาศึก (อันรวมไว้ในลักษณะกบฏศึก)[๑] นอกจากนั้นจะมีอะไรอีกบ้างหาทราบชัดไม่ ด้วยตำราพิไชยสงครามที่มีอยู่บัดนี้เป็นของรวบรวมชั้นหลังและชำระแก้ไขมาเสียหลายคราว ของเดิมเห็นจะไม่เหลือเท่าใดนัก

การทำสารบาญชีนั้น คือ จัดวิธีทำบาญชีรีพลให้เรียกคนเข้ากระบวนทัพสะดวกขึ้น และบางทีจะถึงแก้ไขระเบียบการควบคุมผู้คนเป็นหมวดกองและกรมต่าง ๆ ด้วย เรื่องทำบาญชีรีพลนี้ ท่านองแต่ก่อนมากลาโหมจะเป็นพนักงานทำบาญชีคนฝ่ายทหาร มหาดไทยเป็นพนักงานทำบาญชีพลฝ่ายพลเรือน แยกกันอยู่การไม่เรียบร้อย จึงตั้งกรมพระสุรัสวดีขึ้นเป็นพนักงานทำบาญชีพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน เลยเป็นแบบแผนสืบมาจนชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ หน้าที่กรมพระสุรัสวดีไม่แต่เฉพาะทำบาญชีพลอย่างเดียว เป็นทั้งพนักงานเร่งรัดตรวจตราให้ผู้บังคับกรมต่าง ๆ ขวนขวายหาผู้คนมาเข้าทะเบียนและเป็นพนักงานกะเกณฑ์รีพลในเวลามีการทัพศึกด้วย จึงเป็นกรมสำคัญกรม ๑

ที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าทำพิธีทุกเมืองนั้น คงเป็นการจัดระเบียบกองทหารตามหัวเมือง เนื่องด้วยการทำสารบาญชีที่ได้กล่าวมา ซ้อนมีเค้าเงื่อนอยู่ในทำเนียบตำแหน่งกรมการหัวเมืองชั้นเดิม มี

---

(๑) ในกฎหมายฉบับพิมพ์ว่าตั้งเมื่อปีขาล จุลศักราช ๗๘๖ ผิดไป ที่ถูกนั้นปีขาล จุลศักราช ๘๕๖ (พ.ศ. ๒๐๓๗) รู้ได้เพราะในกฎหมายเรื่องนี้กล่าวถึงศักดินา อันเป็นของตั้งในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ต้องเป็นกฎหมายภายหลังตั้งศักดินาอยู่เอง.

ตำแหน่งสัสดีเป็นพนักงานกรมพระสุรัสวดีอยู่ประจำทุกเมือง แต่ตำแหน่งขุนพลขุนมหาดไทยมีแต่เมืองพระยามหานคร เมืองชั้นในหามีไม่ คงเป็นเพราะรี้พลชั้นในจัดระเบียบเข้ากองทัพหลวงในราชธานี แต่เมืองพระยามหานครนั้นจัดระเบียบเป็นกองทัพต่างหากตามลักษณะการที่กล่าวมาแล้ว ชั้นนี้จัดลงตำราให้รู้จำนวนพลและกระบวนทัพหัวเมืองได้ในราชธานีอยู่เสมอ จึงเรียกว่าทำพิธีทั่วทุกหัวเมือง

ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มีการสำคัญในฝ่ายทหารอีกอย่าง ๑ เหตุด้วยฝรั่งโปรตุเกศแล่นเรืออ้อมแหลมอาฟริกามาถึงประเทศทางตะวันออก มาได้เมืองชายทะเลในอินเดียและเมืองมะละกาในแหลมมลายูเป็นที่มั่น แล้วเข้ามาขอเป็นไมตรีกับไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๑ เพื่อจะไปมาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีโปรดพระราชทานอนุญาตให้มาค้าขายตามประสงค์ จึงมีฝรั่งโปรตุเกศเข้ามาอยู่ในเมืองไทยแต่นั้น พวกโปรตุเกศเป็นผู้นำวิธีใช้ปืนไฟและวิชาทหารอย่างฝรั่งเข้ามาให้ไทยเป็นทีแรก

เรื่องตำนานการใช้ปืนนี้ ในหนังสือพงศาวดารเหนืออ้างว่าที่เมืองสวรรคโลกมีปืนใหญ่ใช้ลูกดินเผามาแต่ก่อนพระร่วง และหนังสือพระราชพงศาวดารก็กล่าวว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระราเมศวรไปตีเมืองเชียงใหม่ ได้เอาปืนใหญ่ยิงกำแพงเมืองจนหักทำลาย แต่ในตำนานของฝรั่ง[๑] ว่าปืนใหญ่พึ่งมีใช้ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๘ อีกประการ ๑ ในพงศาวดารของ

(๑) มีในหนังสือเอนไซโคลปีเดียบริตะนิกะ

ประเทศที่ใกล้เคียงกับเมืองเรา ก็หาปรากฏเป็นหลักฐานว่าประเทศใดมีปืนไฟใช้เมื่อก่อนพวกโปรตุเกศมาถึงไม่ ที่แท้เพราะพวกโปรตุเกศมีปืนไฟใช้รบพุ่ง จึงสามารถชิงเอาบ้านเมืองของพวกชาวตะวันออกได้ จึงเห็นว่าปืนที่กล่าวในพงศาวดารของเราว่ามีมาแต่ก่อนนั้นเห็นจะมิใช่ปืนไฟ อันศัพท์ว่า "ปืน" แต่โบราณเป็นชื่อสำหรับเรียกอาวุธซึ่งสามารถจะส่งเครื่องประหารไปได้ไกล ศรก็เรียกว่าปืน มีอุทาหรณ์เช่นตรารูปพระนารายณ์ถือศรสำหรับพระมหาอุปราชแต่ก่อน เรียกว่าตรานารายณ์ทรงปืนฉะนี้เป็นต้น เมื่อเกิดปืนอย่างใหม่จึงได้เกิดคำประกอบสำหรับเรียกให้ต่างกัน เรียกปืนอย่างใหม่ว่าปืนไฟ เพราะใช้ยิงด้วยไฟ เรียกธนูทัณฑ์ซึ่งเป็นปืนอย่างเก่าว่าปืนยา เพราะลูกอาบยาพิษ แต่ดินปืนนั้นได้ยินว่าเป็นของจีนคิดทำขึ้นก่อน ฝรั่งได้ไปจากจีน

การทหารที่จัดเมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แม้ไม่สามารถจะทราบการถ้วนถี่ได้ในปัจจุบันนี้ก็ดี แต่เห็นได้โดยเรื่องพงศาวดารว่าการที่จัดนั้นจัดดีได้ประโยชน์จริง ด้วยต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช ราชบุตรของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๗ มังตราพม่าเจ้าเมืองตองอูปราบปรามรามัญประเทศไว้ได้ในอำนาจ แล้วราชาภิเษกทรงพระนามว่าพระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตี้ มีอานุภาพขึ้นทางตะวันตก ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงกรานปลายแดนไทย[๑]

---

(๑) เมืองนี้ไทยเรียกว่าเชียงกรานมาแต่โบราณ มอญเรียกว่าเดิงกราย็น ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร เรียกตามสำเนียงพม่าว่าเมืองแครง อยู่ทางลุ่มแม่น้ำสละวินต่อแดนเมืองตาก

สมเด็จพระไชยราชาธิราชยกกองทัพหลวงออกไป ได้รบกับพระเจ้าหงสาวดีเป็นสามารถ กองทัพหน้ามอญพ่ายแพ้แตกหนี ไทยได้อาณาเขตคืนหมด มีจดหมายเหตุ(๑)ปรากฏว่าในการสงครามครั้งที่กล่าวนี้ พวกโปรตุเกศที่เข้ามาค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้รับอาสาไปในกองทัพหลวง ๑๒๐ คน ไปรบพุ่งมีความชอบสมเด็จพระไชยราชาธิราชจึงพระราชทานที่ในตำบลบ้านดินทางฝั่งตะวันตกข้างเหนือคลองตะเคียน ให้พวกโปรตุเกศตั้งภูมิลำเนาอยู่ประจำในกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา เข้าใจว่าเป็นครั้งแรกที่จะรับชาวต่างประเทศเป็นทหารอาสาในคราวนี้ จึงเป็นเยี่ยงอย่างที่จะเกิดพวกอาสาญี่ปุ่นและอาสาจามในชั้นหลัง

ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ราชอนุชาของสมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้เสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตี้ ซึ่งรบแพ้สมเด็จพระไชยราชาธิราชที่เมืองเชียงกราน รวบรวมกำลังเป็นกองทัพใหญ่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หมายจะมาตีพระนครศรีอยุธยาลบล้างความอัปยศอดสู ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมาเคยแต่ไปรบบุกรุกประเทศอื่น ครั้งนี้ทำสงครามต่อสู้ข้าศึกซึ่งยกกองทัพใหญ่เข้ามาโดยมุ่งหมายจะตีราชธานีเป็นทีแรก ตามความที่ปรากฏในเรื่องการสงครามครั้งนี้ ไทยต่อสู้แข็งแรงน่าชม แม้พระสุริโยทัยอัครมเหสีก็แต่งพระองค์เป็นชายออกสงคราม ถึงเข้าชนช้างกับข้าศึกโดยลำพังพระองค์ แก้ไขพระราชสามีในเวลาเสียทีข้าศึก ยอมสละพระชนม์ชีพด้วย

---

(๑) จดหมายเหตุของปิ่นโตโปรตุเกศ.

ความภักดี กระบวนยุทธวิธีของไทยในครั้งนี้ เมื่อออกไปต่อสู้ข้าศึกที่เมืองสุพรรณบุรีเห็นว่าจะรับไม่อยู่ ชิงถอยทัพกลับเข้ามาตั้งมั่นที่พระนครศรีอยุธยาได้โดยมิได้พ่ายแพ้ ครั้นข้าศึกเข้ามาตั้งประชิดอยู่ ให้กองทัพหัวเมืองเหนือลงมาตีโอบหลัง ข้าศึกจำต้องถอยทัพกลับไปและเสียรี้พลเป็นอันมาก ล้วนส่อให้เห็นว่าวิชาการทหารของไทยในสมัยนั้นไม่เลวเลยทีเดียว เมื่อข้าศึกเลิกทัพกลับไปแล้วก็มิได้ประมาท เอาความคุ้นเคยที่ได้ในการสงครามครั้งนั้น จับข้อที่ยังบกพร่องในวิธีทหารไทยคิดแก้ไขเป็นหลายอย่าง มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารโดยย่อแต่พอรู้ลักษณการ คือรื้อป้อมปราการตามหัวเมืองซึ่งเห็นไม่เป็นชัยภูมิในการต่อสู้ข้าศึก เช่นเมืองสุพรรณบุรีเป็นต้นเสียหมดทุกแห่ง แล้วสร้างป้อมปราการขึ้นใหม่ในที่มีชัยภูมิ เช่นพระนครศรีอยุธยาและเมืองพิษณุโลกสุโขทัยเป็นต้น ให้มั่นคงแข็งแรงกว่าแต่ก่อน ให้สำรวจสำมะโนครัวและแก้ไขวิธีเรียกคนขึ้นทะเบียนเป็นทหาร อันเรียกว่าเลขสมสังกัดพรรค ดังจะอธิบายในวิธีเกณฑ์ทหารไทยต่อไปข้างหน้า แล้วตั้งเมืองชั้นในเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายเมือง คือเมืองนนทบุรี เมืองสาครบุรีและเมืองนครไชยศรีเป็นต้น สำหรับเป็นที่รวบรวมคนในเวลามีการทัพศึกให้ได้รวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน ช้างม้าพาหนะสำหรับใช้ในการศึกก็หาเพิ่มเติมขึ้นให้มาก มีการที่จัดในตอนนี้อย่าง ๑ ซึ่งเป็นการแปลกใหม่ กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่า "แปลงเรือแซเป็นเรือไชยและเรือศีรษะสัตว์ต่าง ๆ" ที่แท้นั้นคือคิดสร้างเรือรบขึ้นเป็นทีแรก ด้วยแต่ก่อนมาใช้เรือยาวอย่างที่

เรียกว่าเรือแซ เป็นแต่พาหนะสำหรับบรรทุกผู้คนและเครื่องยุทธภัณฑ์ในเวลายกทัพไปทางแม่น้ำลำคลอง ครั้นมีข้าศึกเข้ามาตั้งติดพระนคร พระนครศรีอยุธยามีแม่น้ำล้อมรอบ จึงเริ่มใช้วิธีเอาปืนลงเรือไปเที่ยวยิงข้าศึก มิให้อาจรุกกระชั้นพระนครเข้ามา เห็นได้ประโยชน์ดีจึงได้คิดแปลงเรือแซ คือเสริมกราบทำแท่นที่ตั้งปืนใหญ่ไว้สำหรับใช้รบข้าศึก เรือรูปสัตว์ เช่นเรือครุฑและเรือกระบี่ที่ยังมีอยู่ทุกวันนี้ก็มีปืนใหญ่อยู่หัวเรือทุกลำ คงเป็นแบบแผนมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงนับว่าเรือรบไทยมีขึ้นครั้งนั้นเป็นแรกที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร แต่การทั้งปวงที่ตระเตรียมดังกล่าวมา หาเป็นคุณแก่ไทยดังประสงค์ไม่ เพราะเผอิญมีบุรุษพิเศษขึ้นข้างฝ่ายข้าศึก คือพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง อันนับในพงศาวดารว่าเป็นมหาราชองค์ ๑ เดิมเป็นพระญาติและเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตี้ ได้เคยมาตีเมืองไทยมารู้ภูมิลำเนาบ้านเมือง และคุ้นเคยกับวิธียุทธของไทยไปเจนใจ ครั้นได้เสวยราชย์พยายามแผ่ราชอาณาเขตกว้างขวางไปทุกทิศ มีอำนาจตลอดมาถึงเมืองไทยใหญ่สิบเก้าเจ้าฟ้าและเมืองเชียงใหม่ ได้กำลังรี้พลมากกว่าครั้งพระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตี้อีกเป็นอันมาก พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเห็นจะตีเมืองไทยได้สำเร็จ จึงแกล้งขอช้างเผือกสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพอให้เป็นเหตุ ครั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ยอมประทานก็ยกกองทัพมา ความขัดข้องอันใดซึ่งเป็นเหตุให้เสียทีไทยเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตี้ยกมาคราวก่อน พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองคิดแก้ไขมาทุกข้อ คือ

ข้อที่ไทยเคยตั้งรับที่ราชธานี แล้วให้กองทัพเมืองเหนือลงมาตีโอบหลัง. คราวนี้ พระเจ้าหงสาวดี บุเรงนอง คิดเปลี่ยนทาง เดินทัพ เข้ามาตี หัวเมืองเหนือตัดกำลังที่จะช่วยเสียก่อนแล้วจึงมาตีราชธานี ข้อที่ขัดสนเสบียงอาหารเมื่อคราวก่อน คราวนี้ได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจแล้ว ให้เมืองเชียงใหม่ส่งเสบียงไม่ต้องขนข้ามภูเขามาเหมือนแต่ก่อน ข้อที่กรุงศรีอยุธยามีแม่น้ำล้อมรอบ ข้าศึกมาทางบกไม่สามารถจะเข้าใกล้พระนครได้ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองพยายามขนปืนใหญ่อย่างมีกำลังอาจจะยิงได้ไกลกว่าแต่ก่อนมาด้วยหลายร้อยกระบอก แลจ้างพวกโปรตุเกศมาเป็นทหารปืนใหญ่ ๔๐๐ คน แล้วเกณฑ์เรือเมืองเชียงใหม่ลงมาจัดเป็นขบวนทัพเรือเพิ่มขึ้นอีกทัพ ๑ ศึกหงสาวดีครั้งนี้ดูเหมือนฝ่ายไทยจะไม่ได้คาดว่าข้าศึกจะยกเข้ามาทางเมืองตากอันเป็นทางอ้อม จึงมิได้จัดกองทัพกรุงเตรียมไปช่วยเมืองเหนือให้ทันท่วงที ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่าไทยต่อสู้แข็งแรง พระยาสุโขทัยต่อสู้จนตัวตายในที่รบจึงเสียเมืองแก่ข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีไปตีเมืองพิษณุโลกก็ตีไม่ได้ ต้องล้อมไว้จนข้างในเมืองหมดเสบียงอาหารและเกิดไข้ทรพิษขึ้น พระมหาธรรมราชาจึงได้ยอมแพ้ กองทัพเรือรบที่สร้างใหม่ในกรุงศรีอยุธยายกขึ้นไป ได้รบกับข้าศึกที่ราวปากน้ำโพ แต่ทานกำลังทัพเรือของข้าศึกไม่ไหว ด้วยปืนใหญ่ของข้าศึกมีกำลังกว่า ต้องล่าถอยลงมา เมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดีลงมาถึงชานพระนครศรีอยุธยา ก็เอาปืนใหญ่ยิงเข้าไปถึงในพระนคร ถูกบ้านเรือน

พังทลายและผู้คนล้มตายลงทุกวัน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นจะสู้ไม่ไหวจึงยอมเป็นไมตรี ประทานช้างเผือกและรับข้อขอร้องในการอย่างอื่นตามประสงค์ของพระเจ้าหงสาวดี การสงครามครั้งนี้ปรากฏว่าแพ้ชนะกันด้วยปืนใหญ่เป็นครั้งแรกที่ปรากฏในพงศาวดารไทย แต่การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมประทานช้างเผือกไปครั้งนั้น ไม่ตัดความรำคาญได้จริงด้วยพระเจ้าหงสาวดีประสงค์จะเอาเมืองไทยไปเป็นเมืองขึ้น เมื่อยังไม่ได้เป็นเมืองขึ้น ก็ตั้งหน้าใช้อุบายยุยงพระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นราชบุตรเขยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ให้แตกร้าวกับกรุงศรีอยุธยาจนเกิดเป็นอริกันขึ้นเอง ถึงที่สุดพระมหาธรรมราชาก็พาพวกชาวเมืองเหนือไปเป็นพรรคพวกพม่ามอญ พระเจ้าหงสาวดีเห็นได้ทีจึงยกกองทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยา คราวนี้ไทยถอยกำลังเสียเปรียบข้าศึกข้าศึกไม่มีประตูที่จะได้ชัยชนะแล้วยังต่อสู้แข็งแรง ตระเตรียมการรักษาพระนครครบครัน พระเจ้าหงสาวดีมาตั้งล้อมพระนครให้เข้าตีหักเอาเท่าใดก็ไม่ได้ จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประชวรสวรรคต สมเด็จพระมหินทราธิราช ราชโอรสได้ผ่านพิภพในเวลาข้าศึกกำลังล้อมพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๑ พระเจ้าหงสาวดีให้พระยาจักรีเข้าไปเป็นไส้ศึก สมเด็จพระมหินทราธิราชไม่รู้เท่าจึงเสียพระนคร พระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุธยาแล้ว ให้กวาดครัวพลและเครื่องศาสตราอาวุธเอาไปเมืองหงสาวดีเสียเป็นอันมาก เหลือคนไว้แต่ ๑๐,๐๐๐ แล้วอภิเษกให้พระมหาธรรมราชาครอบครองกรุงศรีอยุธยาต่อมา กำลังกองทัพไทยที่จัดวางแบบแผนมาโดยลำดับ ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอู่ทอง นับว่าเป็นหมดเพียงนี้ในเรื่องพงศาวดาร.

๖) ว่าด้วยเรื่องพงศาวดารตอนทหารสมเด็จพระนเรศวร

เมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีเมืองพิษณุโลกคราวศึกเรื่องช้างเผือก พระมหาธรรมราชาต่อสู้จนสิ้นกำลังจึงต้องยอมแพ้ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีก็ยกย่องยอมให้เกียรติยศตามประเพณีสงคราม ให้พระมหาธรรมราชาถือน้ำกระทำสัตย์แล้ว ปล่อยให้คงครองบ้านเมืองอยู่อย่างเดิม ครั้นเมื่อเสร็จศึกพระเจ้าหงสาวดีจะเลิกทัพกลับไป ตรัสขอพระนเรศวรโอรสพระองค์ใหญ่ของพระมหาธรรมราชา ไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรม(๑) พระมหาธรรมราชาก็ต้องถวาย เมื่อพระนเรศวรเสด็จไปเมืองหงสาวดีนั้นพระชันษาได้ ๙ ขวบ เสด็จไปอยู่ในราชสำนักพระเจ้าหงสาวดี ๖ ปี ทรงทราบภาษาและนิสัยของพม่ารามัญเจนพระหฤทัย ครั้นพระเจ้าหงสาวดีตีได้กรุงศรีอยุธยา อภิเษกพระมหาธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติ ในคราวนี้พระมหาธรรมราชาถวายพระสุวรรณเทวีพี่นางของสมเด็จพระนเรศวรเป็นมเหสี พระเจ้าหงสาวดีจึงให้สมเด็จพระนเรศวรกลับมาอยู่เมืองไทย เพื่อจะได้ช่วยพระราชบิดาปกครองราชอาณาเขต สมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๑๕ ปี พระราชบิดาให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก และครั้งนั้นเมืองไทยต้องเป็นประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงสาวดีอยู่ ๑๕ ปี ไปมาถึงกันกับเมืองหง-

---

(๑) การขอราชโอรสข้างฝ่ายผู้แพ้ไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรมเป็นประเพณีใช้กันในสมัยนั้นแทบทุกประเทศ ที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิรับนักพระสุโทนักพระสุทันราชโอรสเจ้ากรุงกัมพูชามาเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรมก็เช่นเดียวกัน ที่แท้เป็นตัวจำนำนั้นเอง

สาวดีอยู่เป็นนิจ แม้สมเด็จพระนเรศวรก็เห็นจะได้เสด็จไปเนือง ๆ จึงปรากฏว่าไทยได้รับขนบธรรมเนียมแต่เมืองหงสาวดีมาใช้เป็นประเพณีหลายอย่าง คือจุลศักราชและกฎหมายมนูสารเป็นต้น ก็ปรากฏเค้าเงื่อนว่าใช้ในตอนนี้ ส่วนการทหารนั้นเชื่อได้เป็นแน่ว่า สมเด็จพระนเรศวรคงได้เอาพระทัยใส่ศึกษาแบบอย่างวิชาการทหารพม่า มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยพระองค์มีอุปนิสัยเป็นนักรบ และทหารของพระเจ้าหงสาวดีในสมัยนั้นก็นับถือกันทั่วไปว่าหาชาติอื่นสู้มิได้ (เห็นจะนับถือกันคล้าย ๆ กับนับถือทหารเยอรมันเมื่อก่อนเกิดมหาสงคราม) ความที่กล่าวนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในหนังสือพิชัยสงครามของเก่าที่ยังมีฉบับอยู่บัดนี้ ข้อนิติศาสตร์เป็นต้นดูคล้ายกับพม่า และมีรูปแผนที่เมืองพิษณุโลก บอกระยะทางที่จะไปเมืองใดใกล้ไกลเท่าใด ติดอยู่ในหนังสือพิชัยสงคราม ส่อให้เห็นว่าคงเป็นของสมเด็จพระนเรศวรทรงคิดทำขึ้น เพื่อจะแก้ไขตำราพิชัยสงครามของไทยให้ดีทันสมัย (ทำนองเดียวกับที่กรมเสนาธิการคิดแบบแผนยุทธวิธี แต่ตำราพิชัยสงครามไทยที่มีอยู่บัดนี้ มีรอยแก้ชั้นหลังมาอีก หาใช่ของสมเด็จพระนเรศวรทั้งนั้นไม่) ว่าโดยย่อ เชื่อได้ว่าวิธีการทหารไทยมาจัดใหม่เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรอีกครั้ง ๑ แต่การทหารไทยที่จัดครั้งพระเจ้าอู่ทองกับครั้งสมเด็จพระนเรศวร ผิดกันเป็นข้อสำคัญโดยเหตุการณ์บ้านเมืองต่างกัน เมื่อครั้งพระเจ้าอู่ทองเป็นเวลากรุงศรีอยุธยากำลังเจริญ การที่จัดไม่มีผู้ใดขัดขวาง ก็ตั้งหน้ามุ่งหมายขยายอำนาจและอาณาเขตให้กว้างขวางต่อออกไปภายเดียว แต่ครั้งสมเด็จ

พระนเรศวรเป็นเวลาบ้านเมืองตกต่ำต้องอยู่ในอำนาจของศัตรู กำลังรี้พลก็มีเหลืออยู่น้อย ความมุ่งหมายแม้แต่เพียงที่จะให้ไทยกลับเป็นอิสระแก่ตนดังแต่ก่อนก็มีศัตรูซึ่งกำลังมากกว่าคอยขัดขวาง ทางที่จะให้สำเร็จดังประสงค์ก็จึงลำบากยิ่งนัก จะสามารถทำได้แต่ด้วยอุบาย ๒ ประการ คือ ต้องคิดอ่านให้คนน้อยสู้คนมากได้ประการ ๑ ต้องคอยที่ทำต่อในเวลาที่มีโอกาสเหมาะแก่การประการ ๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงดำเนินในอุบายทั้ง ๒ ประการที่กล่าวมานี้ ตั้งแต่ต้นจนตลอดเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารเรื่องสงครามของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเรื่องน่าฟังมิรู้เบื่อ แต่มิใช่ท้องเรื่องของหนังสือนี้จึงจะยกไว้ไม่พรรณนา และเชื่อว่าท่านทั้งหลายที่ได้รับหนังสือนี้ไป ก็เห็นจะได้เคยอ่านกันเจนใจแล้วโดยมาก ถ้าใครอยากจะอ่านอีกขอแนะนำให้อ่านในหนังสือเรื่องพงศาวดารเรารบพม่าเล่ม ๑ ซึ่งว่าด้วยรบเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะเรื่องราวและคำอธิบายบริบูรณ์กว่าในหนังสืออื่นที่มีอยู่บัดนี้ จะกล่าวในที่นี้แต่โดยย่อพอให้รู้เรื่องราว คือ สมเด็จพระนเรศวรทรงพยายามฝึกหัดจัดทหารอยู่ ๑๕ ปี ในระหว่างนั้นคงทำดีต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมิให้มีเหตุระแวงสงสัย พอพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองสิ้นพระชนม์ มังไชยสิงห์ราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราชาได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่าพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง ผู้คนไม่นับถือยำเกรงเหมือนพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง สมเด็จพระนเรศวรได้โอกาสก็ประกาศเมืองไทยเป็นอิสรภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๗ ขับไล่พวกพม่าที่มากำกับกลับไปหมด พระเจ้าหงสาวดีก็ให้กองทัพมาปราบปรามหลาย

ครั้ง สมเด็จพระนเรศวรก็ตีแตกไปทุกที จนถึงพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่มาเอง ก็มาเสียทีสมเด็จพระนเรศวรต้องเลิกทัพกลับไป สมเด็จพระนเรศวรเสด็จผ่านพิภพเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓ ต่อมาพระเจ้าหงสาวดีให้ พระมหาอุปราชา ยกกองทัพ มาอีก ก็มาสิ้นชีพ เพราะชนช้างกับ สมเด็จพระนเรศวร แต่นั้นพระเจ้าหงสาวดีก็เข็ดขยาด สมเด็จพระนเรศวรได้ทีจึงยกออกไปตีเมืองหงสาวดีบ้าง ได้หัวเมืองมอญตลอดไปจนเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีต้องอพยพหนีไปอาศัยเมืองตองอู เลยไปสิ้นพระชนม์อยู่ที่นั้น วิธีทำสงครามของสมเด็จพระนเรศวรที่ใช้กำลังคนน้อยต่อสู้คนมากได้ เพราะเอาพระองค์ออกหน้านำพลเข้ารบประจัญบานเอง ดังเช่นเมื่อครั้งทรงคาบพระแสงดาบนำพลเข้าปีนค่ายพระเจ้าหงสาวดี ครั้งนั้นถึงพระเจ้าหงสาวดีออกพระโอษฐ์ว่า "พระนเรศวรทำสงครามกล้าหาญเกินนัก เหมือนเอาพิมเสนมาแลกเกลือ" ดังนี้ เพราะไม่เคยมีประเพณีที่นายทัพพม่าหรือไทยจะออกนำพลด้วยตนเองมาแต่ก่อน ดูเป็นวิธีที่สมเด็จพระนเรศวรทรงประพฤติขึ้นในสมัยนั้น อีกประการ ๑ สมเด็จพระนเรศวรไม่ยอมให้ข้าศึกมีโอกาสทำได้ก่อน ข้อนี้มีตัวอย่างดังเช่นครั้งพระเจ้าหงสาวดีให้พระยาพสิมกับพระเจ้าเชียงใหม่ยกมา ๒ ทาง ให้มาสมทบกันตีพระนครศรีอยุธยา พอพระยาพสิมยกล่วงแดนไทยเข้ามาทางตะวันตก สมเด็จพระนเรศวรก็ชิงไปตีเสียที่เมืองสุพรรณมิให้ทันพระเจ้าเมืองเชียงใหม่ลงมาถึง แล้วจึงยกไปตีกองทัพเมืองเชียงใหม่ที่ปากน้ำบางพุดซาทางข้างเหนือ ข้าศึกไม่สามารถจะรวมกำลังกันได้ก็

พ่ายแพ้ไปทั้ง ๒ ทาง แต่วิธีการสงครามของสมเด็จพระนเรศวรนั้น ถ้าไม่ได้ท่วงทีก็ไม่ทำ ดังเช่นครั้งพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่มาเอง สมเด็จพระนเรศวรเห็นข้าศึกมีกำลังมากยกมาพรักพร้อมกัน ก็ไม่ออกรบ เป็นแต่รักษาพระนครมั่นไว้ แต่งแต่กองโจรให้เที่ยวคอยตีลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ส่งมาถึงกองทัพข้าศึกได้สะดวก จนข้าศึกขัดสนเสบียงอาหาร เกิดความไข้เจ็บขึ้นในกองทัพ พอเห็นข้าศึกรวนเรก็ออกปล้นทัพกระหน่ำไปทุกวัน มิให้ข้าศึกรู้ตัวว่าจะปล้นทัพไหนทางไหนเมื่อใด ต้องระวังตัวไม่มีเวลาพักผ่อนนอนใจได้ ไม่ช้าพระเจ้าหงสาวดีก็ต้องเลิกทัพกลับไป กระบวนศึกของสมเด็จพระนเรศวร นับว่าเป็นวิธีใหม่มีขึ้นในยุทธวิธี ไทยได้เป็นแบบแผนใช้สืบมาจนครั้งกรุงธนบุรี และในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทรบพม่าหลายคราว แต่ส่วนวิธีการกะเกณฑ์ผู้คนและวิธีจัดหมวดกองกรมทหารครั้งสมเด็จพระนเรศวร จะแก้ไขแบบเดิมประการใดหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ลักษณะปกครองหัวเมือง เลิกมณฑลฝ่ายเหนือและเมืองพระยามหานคร จัดหัวเมืองเป็นเมืองขึ้นกรุง ฯ ทั้งนั้น กำหนดเมืองเป็นชั้นเมืองเอกเมืองโทเมืองตรี และเมืองชั้นใน (เรียกกันว่าเมืองจัตวา) เมืองชั้นเอกโทตรีมีเมืองน้อยขึ้นมากบ้างน้อยบ้าง การปกครองรวมเป็นส่วนเฉพาะเมือง (คล้ายมณฑลทุกวันนี้) เมืองชั้นในเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ปกครองจากราชธานีเหมือนอย่างเดิม

๗) ว่าด้วยเรื่องพงศาวดารตอนตั้งกองทหารชาวต่างประเทศ

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามกู้อิสรภาพและมีชัยชนะพระเจ้าหงสาวดีครั้งนั้นพระเกียรติยศเลื่องลือแพร่หลายไปในนานาประเทศ เป็นเหตุให้พวกต่างชาติต่างภาษาพากันนิยมเมืองไทย ที่หนีความเดือดร้อนมาพึ่งพระบารมี เช่นพวกมอญพวกจามและพวกมลายูเป็นต้นก็มี ที่เข้ามาค้าขายเช่นพวกแขกชาวอินเดีย แขกชาวเปอร์เซียและฝรั่งชาวฮอลันดาเป็นต้นก็มี มีความปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่าในสมัยนั้นประเทศจีนเกิดเป็นอริกับญี่ปุ่น และว่าสมเด็จพระนเรศวรรับจะให้กองทัพไทยไปช่วยจีนตีเมืองญี่ปุ่น แต่จะไม่ได้ไปเพราะเหตุไรหากล่าวต่อไปไม่ แต่ไปปรากฏในจดหมายเหตุทางเมืองญี่ปุ่นว่า ญี่ปุ่นได้มาเป็นไมตรีกับไทยในครั้งนั้น และมีพวกญี่ปุ่นมาค้าขายถึงเมืองไทยแต่ครั้งนั้นเป็นต้นมา สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์อยู่ ๑๕ ปี เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘ สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาได้รับรัชทายาท ก็มีพระเกียรติยศเป็นที่ยำเกรงของนานาประเทศต่อมา ด้วยพระองค์ได้ทรงทำสงครามเป็นคู่พระราชหฤทัยของสมเด็จพระเชษฐาธิราชปรากฏพระเกียรติยศมาด้วยกัน แต่เมื่อถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ผลร้ายอันเกิดแต่การสงครามจับปรากฏ คือที่กำลังบ้านเมืองร่อยหรอลง เพราะธรรมดาทำสงครามถึงจะมีชัยชนะผู้คนพลทหารย่อมล้มตายมิมากก็น้อยทุกคราวไป ถ้าการสงครามทำติดต่อช้านานผู้คนก็ยิ่งเปลืองไปทุกที เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถจำนวนทหารไทยน้อยลงด้วยเหตุนั้น จึงยอมรับพวกชาวต่างประเทศที่เข้า

มาตั้งภูมิลำเนาพึ่งพระบารมีอยู่ในพระนคร บรรดามีใจสมัครให้เข้าเป็นทหาร เรียกว่าทหารอาสาคือกรมอาสาญี่ปุ่นเป็นต้น กรมทหารอาสาจามและพวกเชื้อสายฝรั่งโปรตุเกศที่จัดเป็นกรมทหารแม่นปืน ก็เห็นจะมีขึ้นในสมัยนี้ และบางทีจะมีกรมอาสาพวกชาติอื่นอีก มีจดหมายเหตุของพวกฮอลันดาปรากฏว่าเจ้าออเรนชซึ่งครองประเทศฮอแลนด์ ได้ส่งปืนใหญ่มาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถชุดหนึ่ง อยู่มามีการทัพได้โปรดให้พวกฮอลันดาเข้ากองทัพไปสำหรับประจำปืนราชบรรณาการ เข้าใจว่ากองทหารอาสา ซึ่งเป็นชาวต่างประเทศ เกิดมีขึ้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นทีแรก เพราะฉะนั้นวิธีการทหารอย่างแขกฝรั่งและญี่ปุ่นก็คงมีแซกแซงเข้ามาบ้างในสมัยนั้น มีการแปลกปรากฏในตอนนี้อย่างหนึ่งที่ไทยทำปืนได้เอง จะเป็นปืนใหญ่หรือปืนเล็กซ้อนสงสัยอยู่ แต่ได้ส่งเป็นของบรรณาการตอบแทนไปยังเมืองญี่ปุ่น มีสำเนาหนังสือโชกุนผู้สำเร็จราชการแผ่นดินญี่ปุ่นตอบสรรเสริญปืนไทย และว่าจะใคร่ได้รับพระราชทานเพิ่มเติมอีกดังนี้ นับว่าเกียรติยศการทหารไทยที่เกิดขึ้นในครั้งสมเด็จพระนเรศวรยังมีต่อมาตลอดรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ จนสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๓ แต่นั้นก็จับเกิดเหตุร้ายในเมืองไทย เพราะแย่งชิงราชสมบัติติดต่อกันมาหลายครั้ง ตั้งแต่แผ่นดินเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ราชโอรสของสมเด็จพระเอกาทศรถ จนสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ พวกข้างแพ้ถูกฆ่าฟันก็หมดสิ้นนายทหารไทยเปลืองไปทุกที แม้พวกไพร่พลฝ่ายไหนแพ้ก็มักถูกลดศักดิ์ให้เลวลง เป็นเหตุให้ผู้คนเกิดระอาหน้าที่

ทหาร การทหารจึงต้องอาศัยพวกทหารอาสาชาวต่างประเทศยิ่งขึ้นทุกที เมื่อถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ได้ทำสงครามชนะพม่าก็จริง แต่แม่ทัพนายกองที่เป็นคนสำคัญ เป็นชาวต่างชาติเข้าเจือปนเป็นอันมาก ในที่สุดถึงหาคนอังกฤษและฝรั่งเศสมาใช้เป็นทหาร การเป็นประโยชน์อยู่เพียงในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ด้วยพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในรัฏฐาภิปาลโนบาย ครั้นสิ้นรัชกาลเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ ก็เกิดวุ่น จวนจะเสียทีแก่ฝรั่งต่างประเทศ หากว่าไทยรวมกันเข้าเป็นกำลังของพระเพทราชา จึงสามารถขับไล่ทหารฝรั่งไปจากบ้านเมืองได้.

๘) ว่าด้วยเรื่องพงศาวดารตอนกรุงศรีอยุธยาถึงความเสื่อม

ตามเรื่องพงศาวดาร การที่พระเพทราชาคิดกำจัดทหารฝรั่งซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองไทยเมื่อสมเด็จพระนารายณ์สวรรคตนั้น เดิมคิดจะถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัยทศราชอนุชา เพราะสมเด็จพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรส ถ้าเป็นไปได้ดังพระเพทราชาประสงค์แต่เดิม การต่อมาก็เห็นจะไม่วุ่นวายใหญ่หลวง แต่หลวงสรศักดิ์บุตรพระเพทราชามักใหญ่ใฝ่สูง จะใคร่ได้ราชสมบัติแก่ตนในภายหลัง จึงให้ลอบปลงพระชนม์พระราชอนุชาสมเด็จพระนารายณ์เสียทั้ง ๒ พระองค์[๑] ให้หมดรัชทายาทที่จะสืบพระราชวงศ์สมเด็จพระนารายณ์ ฝืนใจให้พระเพทราชาต้องตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติ

---

๑ ที่ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่าเจ้าฟ้าอภัยทศ เป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์นั้นผิด ตามจดหมายเหตุทุกฉบับในครั้งนั้นว่าเป็นราชอนุชา และมีพระราชอนุชาอีกพระองค์หนึ่ง รวมเป็นสองพระองค์ด้วยกัน

คนทั้งหลายโดยมากก็ลงเนื้อเห็นว่าพระเพทราชาคิดกบฏ การที่ทำมาหาได้คิดจะกำจัดแต่ศัตรูบ้านเมืองโดยสุจริตไม่ ผู้ที่ได้เข้าเป็นพวกพากันเอาใจออกห่างเสียเป็นอันมาก ที่เป็นเจ้าเมืองมีกำลังเช่นเมืองนครราชสีมาและเมืองนครศรีธรรมราชก็ตั้งแข็งเมือง ไม่ยอมเข้ามาถือน้ำกระทำสัตย์ต่อพระเพทราชา เกิดกระด้างกระเดื่องทั่วไปในครั้งนั้นตลอดจนถึงราษฎรพลเมือง มีเรื่องปรากฏเป็นตัวอย่างอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่ามหาดเล็กของเจ้าฟ้าอภัยทศที่ถูกปลงพระชนม์คน ๑ ชื่อว่าธรรมเถียร ออกไปยังเมืองนครนายก ไปหลอกลวงพวกชาวเมืองว่าตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศหนีรอดออกไปได้ ก็มีพวกชาวเมืองเชื่อถือพากันมาเข้าด้วย อ้ายธรรมเถียรจึงเข้ามาตั้งซ่องสุมรี้พลที่เมืองสระบุรี ผู้คนที่ไม่รู้ความจริงก็พากันไปเข้ากับอ้ายธรรมเถียรเป็นอันมาก ด้วยความซื่อตรงต่อพระราชวงศ์ จนรวมคนได้เป็นกองทัพยกเข้ามาตั้งติดพระนครศรีอยุธยา แต่มาพ่ายแพ้ในเวลารบพุ่ง ในครั้งนั้นพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์ไม่รู้ว่าศัตรูจะมีอยู่ที่ไหนบ้าง สงสัยใครก็ฆ่าเสีย แม้จนหลานชายซึ่งยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังหลัง และเจ้าพระยาสุรสงครามซึ่งเป็นคู่คิดกันมาแต่ก่อนก็ถูกกำจัด พระเพทราชาต้องปราบปรามเสี้ยนศัตรูอยู่หลายปีจึงราบคาบ ผลของการครั้งนั้นมีตลอดไปจนถึงต้องแก้ไขประเพณีการปกครองบ้านเมือง โดยไม่วางใจในข้าราชการเหมือนอย่างแต่ก่อน ยกเป็นตัวอย่างดังเช่นการปกครองหัวเมือง แต่ก่อนมาราชการกระทรวงไหนกระทรวงนั้นว่ากล่าวออกไปถึงหัวเมือง เปลี่ยนเป็นแบ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือให้ขึ้นมหาดไทย หัวเมืองปักษ์ใต้ให้ขึ้นกลาโหม ให้เจ้าหน้าที่มี

อำนาจพอไล่เลี่ยกัน ระเบียบราชการในกรุง ฯ หลวงสรศักดิ์ซึ่งได้เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ มหาอุปราช ก็ตั้งทำเนียบขุนนางวังหน้าเพิ่มเติมขึ้นเพื่อเป็นกำลังรักษาพระองค์แยกออกไปอีกฝ่าย ๑ ว่าโดยย่อแบบแผนวิธีราชการก่อนนั้นมาตั้งขึ้นด้วยความมุ่งหมายต่อสู้ศัตรูภายนอก เปลี่ยนแปลงมาเป็นความมุ่งหมายต่อสู้ศัตรูภายในก็เป็นธรรมดาที่จะมีผลไปข้างความเสื่อมทราม และผลนั้นก็แลเห็นในไม่ช้า พอสิ้นรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๕ เจ้าฟ้าพรพระมหาอุปราชราชอนุชากับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์ราชโอรสแย่งราชสมบัติกัน พวกวังหน้ากับพวกวังหลวงก็เกิดรบกันขึ้นกลางเมือง ฆ่าฟันกันเป็นเบือ พระมหาอุปราชมีชัยชนะ พวกวังหลวงถูกกำจัดพินาศไปในคราวนั้นอีก กำลังบ้านเมืองก็อ่อนแอลงอีกชั้น ๑ ข้อนี้มีความปรากฏในเรื่องพงศาวดารและจดหมายเหตุครั้งแผ่นดินเจ้าฟ้าพร ซึ่งเสวยราชย์ทรงพระนามว่าพระมหาธรรมราชา (ที่ ๒) แต่เรียกกันเป็นสามัญในชั้นหลังว่า พระเจ้าบรมโกศ ให้แลเห็นเป็นอุทาหรณ์หลายเรื่อง เช่นครั้งหนึ่งเสด็จไปประพาสเมืองลพบุรี ทางในกรุง ฯ พวกจีนรวมกันสัก ๓๐๐ คน บังอาจถึงเข้าปล้นพระราชวังหลวง อีกครั้งหนึ่งจะทำพระเมรุกลางเมือง กระบวนแห่ขาดจำนวนไปเพียง ๖๐ คน ถึงเสนาบดีนำความขึ้นกราบบังคมทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติ ต้องโปรด ฯ ให้ชักคนที่อยู่ประจำหน้าที่เอาไปเป็นเกณฑ์แห่ดังนี้ การทหารในสมัยนั้นเห็นจะเสื่อมทรามลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ประเพณีการทหารบางอย่างอันเป็นปรปักษ์แก่ยุทธวินัย ดังเช่นยอมให้ไพร่พลเสียเงินจ้างคนเข้าเวรรับราชการ

แทนตัวได้นั้นเป็นต้น ก็เห็นจะมีขึ้นในสมัยนี้ โดยจะมีเหตุอันใดอันหนึ่งเกิดขึ้น ดังเช่นมูลนายไม่สามารถจะติดตามเอาตัวคนมารับราชการได้เต็มจำนวน จึงเห็นประโยชน์ในการที่จะผ่อนผันเอาใจไพร่แล้วก็เลยเป็นธรรมเนียมต่อมา เพราะในระยะเวลา ๗๐ ปี ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชามาจนสิ้นรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ต่างประเทศที่ใกล้เคียงกับเมืองไทยพากันทรุดโทรมด้วยเรื่องรบพุ่งกันบ้าง เกิดจลาจลภายในบ้าง ทั้งพม่ามอญลาวเขมร เมืองไทยปราศจากเหตุที่จะต้องกริ่งเกรงศัตรูต่างประเทศ ยิ่งมาถึงเมื่อแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ มีแต่ต่างประเทศมาอ่อนน้อมหรือมาขอเป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา ภายในก็สิ้นเสี้ยนศัตรูราบคาบทั่วพระราชอาณาเขต จึงยกย่องกันมาแต่ก่อนว่า เมื่อแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศนั้นบ้านเมืองรุ่งเรือง มักอ้างกันในสมัยเมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ว่าเป็น "ครั้งบ้านเมืองดี" ดังนี้ เพราะต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศพระที่นั่งสุริยามรินทร์ครองกรุงศรีอยุธยา การทั้งปวงเลวทรามหนักลงไป เมื่อมีศึกพม่าเข้ามา การที่ต่อสู้เลวทรามเช่นหลงเชื่อวิทยาคุณเป็นใหญ่ยิ่งกว่ายุทธวิธี จึงเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ด้วยประการฉะนี้ เล่าเรื่องพงศาวดารที่เกี่ยวแก่การเกณฑ์ทหารมาพอให้แลเห็นเหตุการณ์.

ว่าด้วยลักษณะเกณฑ์ทหารอย่างโบราณ

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ข้างต้นหนังสือนี้ ว่าไม่มีหนังสือเก่าเรื่องหนึ่งเรื่องใดที่จะได้แสดงวิธีเกณฑ์ทหารไทยอย่างโบราณไว้ชัดเจน การที่

เรียบเรียงหนังสือเรื่องนี้ ข้าพเจ้าตรวจเห็นเค้าเงื่อนอันมีอยู่ในหนังสือต่าง ๆ คือ พงศาวดาร กฎหมาย และทำเนียบเก่าเป็นต้น คิดเรียบเรียงขึ้นตามอัตโนมัติ เพราะฉะนั้นอาจจะวิปลาสพลาดพลั้งได้ ขอบอกซ้ำสำหรับที่จะอธิบายวิธีเกณฑ์ทหารต่อไปนี้อีกครั้ง ๑ อีกประการ ๑ วิธีการทหารไทย ได้จัดการ แก้ไข เปลี่ยนแปลง มาตาม เหตุการณ์ หลายครั้งหลายคราว การอย่างใดจะได้จัดในคราวไหนเพียงใด ทราบแน่ไปกว่าในเรื่องพงศาวดารที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นไม่ได้ จำต้องรวมแสดงแต่พอแลเห็นรูปลักษณะการดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑) ว่าด้วยบุคคลที่ต้องเป็นทหาร

การเกณฑ์ทหารแต่โบราณกำหนดบุคคลเป็น ๔ พวก คือ ไทยพวก ๑ นักบวชพวก ๑ คนต่างชาติพวก ๑ ทาสพวก ๑

บรรดาชายไทย ไม่ว่ายศศักดิ์หรือ สกุลอย่างใด ต้องเป็นทหารทั้งนั้น เชื้อสายคนชาติอื่นอันเกิดในประเทศนี้นับว่าเป็นไทย แต่คนชาติไทยที่ตกเป็นทาสไม่นับว่าเป็นไทยในวิธีเกณฑ์ทหาร

นักบวชนั้น ไม่ว่าบวชในพระพุทธศาสนาหรือไสยศาสตร์ ยกเว้นไม่เกณฑ์เป็นทหาร ความข้อนี้มีเรื่องกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เจ้าพระยาวิชเยนทร์ให้สึกพระภิกษุสามเณรออกมารับราชการ (ทหาร) แต่มีจดหมายเหตุของฝรั่งแต่งไว้ในครั้งนั้นว่า มีคนหลีกเลี่ยงราชการทหารออกบวชเป็นพระภิกษุสามเณรมากนัก สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นแม่กอง

พิจารณาเลือกสิ่งเสียเป็นอันมากดังนี้ น่าจะจริงอย่างฝรั่งว่า เพราะวิชเยนทร์เป็นคริสตัง สมเด็จพระนารายณ์เห็นจะไม่โปรดให้มีอำนาจเหนือพระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนา

คนต่างประเทศแต่โบราณกำหนดเป็น ๓ จำพวก คือ (๑) จำพวกที่ไปมาค้าขายชั่วคราว เป็นแต่เรียกใช้หรือเรียกเงินแทนแรงเป็นครั้งเป็นคราวไม่เกณฑ์เป็นทหาร (๒) จำพวกที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ประจำในพระนคร ถ้าใครสมัครก็ยอมรับเป็นทหารอาสา (๓) จำพวกลูกหลานเชื้อสายของชาวต่างประเทศอันเกิดในเมืองไทย (เช่นพวกเชื้อสายโปรตุเกศที่อยู่กุฎีจีน) เกณฑ์เหมือนกับไทย

คนที่เป็นทาสเป็นเชลยนั้น จะเป็นไทยหรือเป็นคนชาติอื่นก็ตาม ถือว่าเป็นคนชั้นเลวคล้ายกับปศุสัตว์ สำหรับแต่จะเป็นบ่าวไพร่จึงเป็นแต่เกณฑ์ใช้แรง ไม่ให้มีศักดิ์เป็นทหาร

๒) กำหนดเวลารับราชการ

การเกณฑ์ทหาร นับว่าคน อายุ ๑๘ ปี ถึงกำหนด จะต้อง เป็นทหารต้องรับราชการอยู่จนอายุ ๖๐ ปีจึงปลดปล่อย แต่ถ้ามีลูกชายเข้ารับราชการ ๓ คนก่อนพ่ออายุ ๖๐ ปีก็ปลดปล่อยดุจกัน กำหนดเช่นกล่าวนี้อนุโลมถึงบุคคลจำพวกซึ่งมีหน้าที่รับราชการอย่างอื่น เช่นเสียเงินแทนแรงเป็นต้น อันมิต้องเป็นทหารด้วย

การที่เข้าทะเบียนเกณฑ์นั้น เมื่ออายุยังอยู่ในระหว่าง ๑๘ ปีไปหา ๒๐ ปี เรียกว่าไพร่สม ให้มูลนายฝึกหัดไปก่อนยังมิต้องรับราชการ เมื่ออายุพ้น ๒๐ ปีแล้วจึงยกขึ้นเป็นตัวทหาร เรียกว่าไพร่หลวง

ไพร่หลวง มีหน้าที่ ต้องมาอยู่ ประจำ ราชการ ปีละ ๖ เดือน เป็นนิจ กำหนดนี้ภายหลังลดลงมาปีละ ๔ เดือน (มาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ลดลงคงแต่ปีละ ๓ เดือน)

เมื่อเกิดวิธียอมให้ไพร่เสียเงินจ้างคนรับราชการแทนตัวได้ ในเวลาปรกติไพร่หลวงต้องเสียค่าจ้างเดือนละ ๖ บาท ทาสเพียงปีละ ๖ สลึง (คือบาท ๑ กับ ๕๐ สตางค์) เงินค่าจ้างคนแทนเช่นนี้ ชั้นแรกเห็นจะให้มูลนายจัดจ้างคนแทนจริง ๆ แต่ชั้นหลังมารัฐบาลยอมรับเงินนั้นในเวลาบ้านเมืองเป็นปรกติ จึงเลยเรียกว่าค่าราชการ มีเงินอีกประเภท ๑ เรียกว่าส่วย เกิดแต่รัฐบาลยอมให้ไพร่พลอันอยู่ห่างไกลแต่อยู่ในที่เกิดสิ่งของซึ่งต้องใช้ในราชการ ยกตัวอย่างเช่นดินประสิวอันต้องการใช้ทำดินปืนเป็นต้น จึงยอมให้ไพร่พลซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหมู่เขาหาดินประสิวตามถ้ำมาส่งเป็นส่วยแทนตัวมารับราชการได้ มีส่วยต่าง ๆ ซึ่งตั้งขึ้นในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมากมายหลายอย่าง ครั้นนานมาก็ยอมให้ส่งเป็นเงินแทนดินประสิวได้อย่างเดียวกับค่าราชการ แต่อัตราต่ำกว่า อยู่ราวปีละ ๖ บาท แต่การที่ยอมให้เสียค่าราชการและส่วยแทนรับราชการดังกล่าวมานี้ ยอมเฉพาะแต่เวลาที่บ้านเมืองเป็นปรกติ ถ้ามีการทัพจับศึกก็เกณฑ์เรียกตัวมารับราชการ

๓) การควบคุมรี้พล

ลักษณะการควบคุมทหารไทยแต่โบราณ กำหนดเอาครัวเรือนเป็นชั้นต่ำเบื้องต้นของการควบคุม เป็นประเพณีมีมาเก่าแก่แต่ดั้งเดิม

คู่กับข้อที่เกณฑ์ไทยทุกคนให้ต้องเป็นทหาร เพราะฉะนั้นจึงถือเป็นหลักว่าบิดาสังกัดอยู่กรมไหนบุตรหลานต้องอยู่กรมนั้นตามกัน การควบคุมต่อขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่ากอง คือหลายครัวเรือนรวมกัน หลายกองรวมกันกำหนดว่าเป็นกรม บรรดากรมนั้นมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันโดยพระราชบัญญัติ เช่นเรียกว่ากรมตำรวจ และกรมฝีพายเป็นต้น เพราะกรมเป็นหลักของการทำทะเบียนหมายหมู่ผู้คน กรมจึงต้องมีแต่เฉพาะที่ลงชื่อไว้ในทำเนียบ ถ้าและมิได้มีพระราชบัญญัติจะรวบรวมคนตั้งกรมขึ้นใหม่ไม่ได้ ความข้อนี้ยังมีอุทาหรณ์เห็นได้ในการตั้งกรมเจ้านาย ที่แท้นั้นคือประกาศพระราชบัญญัติให้ตั้งกรมทหารขึ้นใหม่ เรียกนามว่า "กรมโยธาทิพ" หรือ "กรมเทพามาตย์" เป็นต้น และโปรดให้ขึ้นอยู่ในเจ้านายพระองค์นั้น ๆ นามกรมเป็นแต่นามสำหรับเรียกกรมทหารอย่างเดียวกับเช่นเรียกว่ากรมทหารราบที่ ๔ ที่ ๕ ทุกวันนี้ มิใช่พระนามของเจ้านาย เพราะฉะนั้นแต่โบราณเมื่อขานนามเจ้านายต่างกรม จึงใช้คำ "เจ้า" นำหน้านามกรม เช่นว่า "เจ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์" ดังนี้เป็นต้น หมายความว่าเป็นเจ้าของทหารกรมสุรินทรรักษ์นั้น.

บรรดากรมทั้งปวง กรม ๑ มีเจ้ากรมเป็นผู้บังคับการคน ๑ ปลัดกรมเป็นผู้ช่วยคน ๑ และสมุหบาญชีเป็นผู้ทำบาญชีพลคน ๑ และมีนายกองรองลงมา (เรียกว่าขุนหมื่น) สำหรับดูแลควบคุมไพร่พลในกรมนั้นมากบ้างน้อยบ้าง พวกขุนหมื่นมักอยู่ตามท้องที่ซึ่งเป็นภูมิลำเนาของไพร่พล เพราะวิธีการควบคุมคนแต่โบราณไม่ได้ใช้กำหนดท้องที่

เป็นหลัก จึงไม่อาศัยกำนันผู้ใหญ่บ้านพนักงานปกครองท้องที่ ถึงไพร่พลจะไปอยู่ที่ไหน ๆ ก็ต้องอยู่ในปกครองนายกองของตน นายกองเป็นผู้เรียกหาไพร่พลในเวลาต้องการตัวเข้ามารับราชการ การควบคุมคนในกรม และเกลี้ยกล่อมหาคนที่หลบเลี่ยงลอยตัวอยู่มาขึ้นทะเบียนเพิ่มเติมอย่าให้จำนวนคนในกรมของตนลดน้อยถอยลงได้ แต่จำนวนที่จะกำหนดเป็นอัตราว่า กรม ๑ และกอง ๑ จะต้องมีคนมากน้อยเท่าใดนั้นหาปรากฏไม่ กรมทหารแต่โบราณนั้นดูเหมือนจะกำหนดเป็น ๔ ชั้น คือกรมพระ เช่นกรมตำรวจในซ้ายขวา เจ้ากรมเป็นพระมหาเทพพระมหามนตรีนี้เป็นต้น เป็นกรมชั้นที่ ๑ กรมหลวง เช่นกรมตำรวจนอกขวาซ้ายเจ้ากรมเป็นหลวงราชนรินทร หลวงอินทรเดชะนี้เป็นต้น เป็นกรมชั้นที่ ๒ กรมขุนเช่นกรมทนายเลือกขวาซ้าย เจ้ากรมเป็นขุนภักดีอาสา ขุนโยธาภักดีนี้เป็นต้น เป็นกรมชั้นที่ ๓ กรมหมื่นเช่นกรมแตรขวาซ้ายเจ้ากรมเป็นหมื่นเสน่หราชา หมื่นจินดาราชนี้เป็นต้น เป็นกรมชั้นที่ ๔ ลักษณะที่จัดกรมชื่อเดียวกันเป็นกรมขวาและกรมซ้าย ดูเป็นทำนองเดียวกับจัดกรม ๑ เป็น ๒ กองพัน เพราะฉะนั้นที่เป็นกรมชั้นสูงเช่นกรมคชบาลและกรมตำรวจเป็นต้น จึงมีตำแหน่งจางวางเป็นนายพลบังคับรวมกันอีกชั้น ๑ แต่กรมชั้นต่ำนั้นไม่มีตำแหน่งจางวางในทำเนียบ เห็นจะเป็นเพราะจำนวนพลน้อย หรือแต่เดิมมีแล้วเลิกเสียเพราะเหตุนั้นก็เป็นได้.

ในเวลามีการทัพศึกลักษณะกะเกณฑ์รี้พลเกณฑ์เรียกเป็นกรม ๆ เกณฑ์ไปหมดทั้งกรมหรือแบ่งเกณฑ์แต่ส่วนหนึ่ง ตามควรแก่เหตุการณ์

ไปจัดเข้าเป็นกองทัพอีกชั้น ๑ ระเบียบการควบคุมทหารอย่างโบราณเข้าใจว่าเป็นอย่างกล่าวมานี้.

๔) ลักษณะจัดประเภททหาร

ทหารไทยแต่โบราณมีแต่ทหารบก ทหารเรือหามีไม่ เรือรบที่สร้างขึ้นอย่างเรือพาย ก็ใช้ทหารบกเป็นทั้งพลพายและพลรบด้วยในตัว ถ้ายกกองทัพไปทางทะเลใหญ่ก็เอาทหารบกบรรทุกเรือไปรบพุ่ง พวกเดินเรือเป็นพลเรือนไม่นับในทหาร ประเพณีในยุโรป แม้ประเทศอังกฤษแต่เดิมทีเดียวก็มีแต่ทหารบกทำนองเดียวกัน ทหารเรือเป็นของเกิดขึ้นต่อชั้นหลัง

ทหารบกตามตำราพราหมณ์ กำหนดเป็น ๓ เหล่า คือพลช้างเหล่า ๑ พลม้าเหล่า ๑ พลรถเหล่า ๑ พลราบเหล่า ๑ เรียกรวมกันว่าจตุรงค์เสนา ทหารไทยแต่โบราณก็จัดประเภทต่างกันเป็น ๔ เหล่า คือ ทหารช้างเหล่า ๑ ทหารม้าเหล่า ๑ ทหารราบเหล่า ๑ ทหารช่างเหล่า ๑ ไม่มีทหารรถ เห็นจะเป็นเพราะมิใคร่มีที่ใช้ในการรบ และทหารปืนใหญ่นั้นรวมอยู่ในทหารราบ หาได้แยกออกเป็นเหล่าหนึ่งต่างหากไม่

กรมทหารทั้งปวงแบ่งสังกัดเป็นฝ่ายทหารพวก ๑ เป็นฝ่ายพลเรือนพวก ๑ กรมพวกฝ่ายทหารขึ้นอยู่ในกลาโหม รับราชการทหารซึ่งมีประจำอยู่เป็นนิจ กรมพวกฝ่ายพลเรือนขึ้นอยู่ในมหาดไทย รับราชการต่าง ๆ อันเป็นการพลเรือนซึ่งมีประจำอยู่เป็นนิจ ถ้าเวลามีการศึกสงครามก็สมทบกันทั้งกรมฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน

อนึ่งกรมทหารทั้งปวงนั้น จัดเป็นทหารสำหรับรักษาพระองค์พวก ๑

คือ กรมช้างต้น กรมม้าต้น กรมตำรวจ และกรมช่างทหารใน เป็นต้น อีกพวก ๑ เป็นทหารสำหรับราชการสามัญ เช่นกรมคชบาล กรมอัศวราช กรมอาสาหกเหล่า และกรมช่างสิบหมู่ เป็นต้น.

พนักงานบัญชาการทหารทั้งปวง (ทำนองหน้าที่เสนาธิการในบัดนี้) นั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นประธาน รองลงมาก็อัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก กับอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม ในกรมมหาดไทยและกลาโหม มีเจ้าพนักงานสำหรับการต่าง ๆ ในกระบวนทัพเป็นหลายแผนก คือ แผนกพล มีทั้ง ๒ กรม แผนกช้าง แผนกม้า แผนกทาง ๓แผนกนี้อยู่ในมหาดไทย แผนกเรือ แผนกตำหนัก (ที่สำนัก) แผนกเครื่องสรรพยุทธ ๓ แผนกนี้อยู่ในกลาโหม กรมพระสุรัสวดีเป็นพนักงานทำทะเบียนบาญชีพลทั้งในกรุงและหัวเมือง ส่วนหัวเมืองนั้นเจ้าเมืองมักเป็นนายทหารทั้งนั้น แต่ทหารเมืองชั้นในรวมการปกครองอยู่ในกองทัพราชธานี ส่วนหัวเมืองเอก โท ตรี จัดกระบวนพลเป็นกองทัพเฉพาะเมืองนั้น ๆ เจ้าเมืองเป็นนายพลผู้บัญชาการกองทัพเมืองนั้น ๆ ด้วย ระเบียบกระบวนทัพในราชธานีกำหนดเป็น ๓ ทัพ คือพระมหาอุปราชเป็นทัพหน้า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นทัพหลวง กรมพระราชวังหลังเป็นทัพหลัง กองทัพหัวเมือง เอก โท ตรี เป็นกองอิสระ แล้วแต่ในราชธานีจะสั่งให้ยกไปแต่โดยลำพัง หรือให้มาสมทบกองทัพราชธานี ลักษณะการทหารแต่โบราณปรากฏเค้าเงื่อนว่าจัดโดยแบบแผนดังได้แสดงมา เรียบเรียงเรื่องตำนานการเกณฑ์ทหารไทยแต่โบราณยุติความเพียงเท่านี้.